

Абдулхамид КҮЧАР

**ҚУЛЛИКДАН
ҲУРЛИККА
ESARETTEN HÜRRIYETE**

Бир туркистонликнинг хотиралари

Тошкент – 2019

www.ziyouz.com kutubxonasi

УЎК 821.512.133-3

КБК 84(5Ў)6

P 98

Кўчар, Абдулхамид

Қўлиқдан хурлиққа [Матн] / А.Кўчар. – Тошкент: Muharrir nashriyoti.
2019. – 128 б.

ISBN 978-9943-5760-4-9

Қўлингиздаги китобда руслар босқини сабаб ўз ватанини ташлаб кетишга мажбур бўлган юртдошимиз Абдулхамид Кўчарнинг оғир, машаққатли ва ҳалол ҳаёти ҳаққоний тарзда ёритилган. Мутолаа жараёнида китоб қаҳрамони билан бирга яшайсиз: машаққатларни елкама-елка туриб енгиб ўтасиз, дарду изтиробларига, қувончларига шерик бўласиз. Бора-бора Ватан муҳаббати, Ватан соғинчи нима эканини аниқроқ тасаввур қиласиз. Юрт озодлиги нақадар буюк ва асралиши шарт бўлган неъмат эканини юрак-юракдан англайсиз.

Юртини, юртдошларини чин кўнгилдан севган ватандошимиз билан ғойибона учрашув муборак бўлсин. Илоҳим, хотиралари билан кўнглимизга ёруғлик берган Абдулхамид Кўчарнинг қабри нурга тўлсин.

УЎК 821.512.133-3

КБК 84(5Ў)6

Тақризчи:

Отабек Жўрабоев,

филелогия фанлари номзоди

ISBN 978-9943-5760-4-9

© «Muharrir nashriyoti»,
Тошкент, 2019.

Ватан Мустақиллиги учун Ватандан ҳижрат этаётганда Амударёнинг совуқ сувларида, Қорақум ва Қизилқумнинг қўрқинч бепосён чўлларида ҳалок бўлган ва бедарак йўқолганлар, чет элларда Туркистоннинг озодлиги йўлида жонларини фидо этган шаҳидларимизнинг азиз руҳларига бағишлаймиз.

Муаллиф

Бу китобнинг ёзилиши ва нашрга тайёрланишида беминнат хизмат қилган Замира Ҳамид қизи, Хуршид Илбеи, Ўзгун Сечкинга, муқова дизайнини тайёрлаган Буркай Бошга сўнгсиз ташаккурларимни изҳор этаман.

**Чигатой КҮЧАР,
Хотира соҳибининг вориси**

“ХЎБ АЖОЙИБ ЗАМОНАЕ...”

Кўлингиздаги китоб учун мендан бир сўзбоши ёзиб беришимни сўрашганида ҳали унга ном берилмаганди. Лекин ҳақиқий номи “Туркистонлик Абдулҳамид Кўчарнинг хотиралари” эканини билардим. Ўғли – қадрдон оғайним Чиғатой Кўчар ҳали тугатилмаган бўлса-да, анчагина катта ҳажмга эга қўлёзмани менга берган пайт бу оила билан кўпдан таниш бўлганим учун асар мазмун-моҳиятини ўзимча тахмин этгандим. Ўзбек тили билимдони ҳисобланган муҳтарам Чиғатой Кўчарга: “Туркистондан 1922-1935 йиллари жонини сақлаб қолиш учун ҳижрат қилган кўрбошилар ва уларнинг яқинлари Афғонистонда қандай кун кечирганини билмайман. Отаннинг хотираларида шулар ҳақида маълумот бўлса керак”, деган эдим. Ҳақиқатан шундай экан ва мен ундан жуда кўп янгилик олдим. Қанийди, раҳматли Абдулҳамидбей яна кўпроқ яшаса, Шермуҳаммадбек гуруҳи билан ёнимизга қайтиб келса, бизга қоронғу бўлган бирқанча масалалар ойдинлашарди. “Абдулҳамид Кўчарбек хотиралари”дан олган илк таассуротларим шулардан иборатдир ва булар қатъий равишда тарихий аҳамиятга эгадир.

Усмонли подшоси Султон Абдулҳамид билан адаш бўлган Абдулҳамид Кўчар 1908 йили Марғилонда туғилган. Бу пайтлари Россия ҳам, унинг мустамлакасига айлантирилган Туркистон ҳам алғов-далғов ҳолатида эди. Абдулҳамид бола бўлган даврда худди биздаги каби, бошқача айтганда, “Ўзга Шарқ” ўлкалари каби Россияда ҳам “Конституцион бошқарув” шамоллари эса бошлаганди. 1904-1905 йиллардаги Рус-Япон урушида қаттиқ мағлубиятга учраган Россия маънавий ва моддий томондан оғир аҳволга тушиб қолади. Ҳатто 1905 йилги Инқилоб ҳам рус халқига рўшнолик бера олмади, эрксиз Туркистон эса ён-атрофда нималар бўлаётганини деярли сезмайди. “Дума”да энг оз жой Туркистондан сайланган депутатларга берилганди. Хоҳ қор ҳукумати, хоҳ большевиклар бўлсин, Туркистон халқига ҳеч қачон яхшилик тиламайди.

Мен билган Абдулхамидбек миллатпарварлик туйғулари ниҳоятда юксак антикоммунист бир зот эди. Унинг бу ҳолатини болалигида “Туркистон миллий озодлик ҳаракати”га маслакдош бўлгани билан изоҳлаш керак. Кўчар ўзи ёзганидек, унинг шахсиятини шакллантирган энг муҳим омил болалик ва ўсмирлик миёнасида идрок этгани “Кўрбошилар” ҳаракатидир. 1917-1935 йиллар орасида дастлаб Фарғона водийсида бошланиб, сўнг Қизилқум сарҳадларида, Хива, Бухоро, Самарқанд депараларида 17 йил болшевикларнинг додини берган бу ҳаракатнинг раҳбарлари Абдулхамид Кўчарнинг оғалари эди. У Туркистонда оғам деб билган зотларни Афғонистонда ҳам, Покистонда ҳам, Саудия Арабистони ва Туркияда ҳам ҳамиша “Оғабей” ва “Бекбобо” деб эъзозлади. Камина Абдулхамид Кўчар “Кўрбошилар” оиласининг фарзанди эканини ҳеч қачон унутмаганини алоҳида таъкидламоқчиман. Бу ҳам ҳақиқий маънодаги миллатпарварликдир.

Болшевиклар “Босмачилар” деб, туркистонликлар “Кўрбошилар” ёки “Истиклолчилар” деб атаган қуроли миллий озодлик ҳаракати 1922-1924 йилларда авж олади. Афсуски, бу кураш муваффақиятсизликка учрайди. Натижада Туркистон аҳолиси гурас-гурас бўлиб қўшни юртларга ҳижрат этишга мажбур бўлади. Чунки оқ-қорани таниган зотлар “Босмачи” ёки “Халқ душмани” деб айбланиб ўлимга маҳкум этилаверади. Жон қайғусигатушиб қолган одамлар қаҳратон қиш бўлишига қарамай отларда, қайиқларда Амударёдан кечиб ўтиб Афғонистондан паноҳ топади. Бугун “Шимолий Афғонистон” номини олган Мозори Шариф ва Хонобод вилоятлари муҳожирлар билан тўлиб кетади. Босмачилик ҳаракатининг биринчи босқичида Фарғона водийсида ҳар уч кишидан биттаси қурбон бўлади. Жонини асраб қолиш учун Афғонистонга ҳижрат қилган одамлар, тахминан, бир миллион нафарга етади. Сибирга сургун қилинганлар, Эрон, Покистон ва Шарқий Туркистонга кўчиб кетганлар бу ҳисобга кирмайди. Туркистон генерал губернаторлиги (Фарғона – Тошкент – Самарқанд) ҳудудида уч миллиондан ортиқ киши маҳв этилади, уларнинг асосий қисми фарғоналиклар эди. Туркистондан Афғонистонга оммавий равишда қочиб ўтиш 1934 йили Россия, Англия, Эрон ва Афғонистон ўртасида имзоланган халқаро чегара хавфсизлиги шартномасига асосан тўхтатилади.

Абдулҳамид Кўчар болалигидан бошлаб бир миллатнинг қандай қилиб йўқ қилишга ҳаракат қилинганига шахсан гувоҳ бўлади. У ўша долғали йилларда Афғонистонда туркистонликларнинг илғор вакили сифатида фаолият юритган бўлса, Саудия Арабистонида шунчаки бир сайёҳ бўлади, Туркияда эса инсоний қадр-қимматини топади. Мисли кўрилмаган оғир ва шарафли курашни бир одамнинг умрига сиғдириш қийин. Бу китобда машаққат, ўлим, кўрқув, йўқчилик, тўқчилик ва ватансизлик ҳақида батафсил, табиий ёзилган. Шахсан мен ёлғиз боши билан Марфилондан бу-виси, опаси ва жиянини баъзан уловга, баъзан ўз елкасига ортиб, чорак асрдан сўнг Туркияга етиб келган бу инсон ҳикоясини бир фожиа сифатида ўқидим ва ёзувчиларимиз олдида хижолат тортдим. Чунки бундай ҳикоя гўзал бир роман бўлиши мумкин эди. Балки “совуқ уруш” даврида руслар бу асардан ғазабланарди, муаллифни қораларди. Лекин ўшанда ҳам йиллар давомида гуманизм деб аталмиш адабиёт воситаси ила кўнглимизда, тилимизнинг учида турган гәпни айта олар эдик. Нобел мукофотига сазовор бўлган қайси роман бу даражада меҳримизни қозониши мумкин?! Шу мавзудаги бирқанча асарлар аллақачон одамларнинг эсидан чиқиб кетган, аммо Чингиз Тоғчининг “Юртини йўқотган ғариблар” ҳикояси ҳамон ёдимизда турибди... Ҳайҳот, “Абдулҳамид Кўчарбек хотиралари” ҳам гўзал бир роман учун янги ва теша тегмаган маълумотларга тўладир.

Сизни бу муҳташам ҳикоя билан ёлғиз қолдираман. Бу инсон билан 1960 йилларда танишганман, бир қизи билан синфдош бўлганман ва ўғли муҳтарам Чиғатой Кўчар билан ҳозир ҳам қалин дўстман. Ана шу нарсалар китоб ва унинг муаллифи ҳақида сўз юритишимга кўмак берди. Чиғатой Кўчар кўп йиллардан буён турли ҳужжатлар, журнал ва китобларни йиғиб бебаҳо кутубхона ташкил этган. Яна бир нодир китобни бизга тақдим этаётгани учун у кишига чин кўнгилдан ташаккур билдираман. Отаси ҳақидаги муҳим маълумотларни нашр этиб падари бузруквори хотирасини абадийлаштиргани билан қутлайман.

Сирожиддин АҲМАД,
адиб

НАБИРАДАН БОБОГА – 1

Яна бир байрам: ажойиб ширинликлар, шоколадлар; янги пойабзаллар, янги либослар...

Аmmo бу байрамда бир ғашлик бор, ахир энг муҳими – бобом...

Бобом ҳар қандай машаққатга кўксини қалқон қилган одам эди.

На руслар, на автоҳалокат унинг иродасини буколганди.

Ҳар доим ўзига ишонарди!

Бирок, бу байрам чоғи...

Нелардир тарк этган эди бобомни.

Менинг бобом йиқилмас эди.

Қандай рўй берди бу, нега мени таний олмади?!

Неларнидир бой берган бўлса-да, доим бобом енголмайди-ган қийинчилик йўқ деб ишонардим.

Яна шахмат ўйнайди бобожоним, яна бизга Ўзбекистон ҳақида ҳикоя қилади!

Ва унинг кўзларидаги учқунлар ҳеч қачон сўнмайдигандай эди...

Ойча Дениз Кўчар
2008 йил 3 октябр

НАБИРАДАН БОБОГА – 2

Сўзлар тамом бўлган лаҳза...

Не қилсак ҳам, ўзимизни қайга урсак ҳам, кетганларни қайтаролмаймиз – йиғласак, фарёд чексак-да ҳақиқатни ўзгартиролмаймиз.

Умримда дадамнинг иккинчи марта йиғлаганини кўрдим.

Чунки энди бобом йўқ эди.

Буни айтиш мен учун қанчалар азоб!

Бобом вафот этди.

Ҳар томонлама менга ўрناق бўлган бобомни бой бердим.

Бобом чинор эди.

Касалликларни кулиб енгиб ўтарди.

Метин Чинор...

Нақадар оғир бўлмасин, ҳақиқатни ўзгартириб бўлмайди.

Не қилайлик – чорасизмиз...

Ойча Дениз Кўчар

2008 йил 9 октябр

УЗИЛГАН ЯПРОҚ

Болалигимни хотирлар эканман, дарҳол эсимга тушадиган илк воқеа лоп этиб кўз ўнгимда намоён бўлади. Беш-олти ёшларда эдим. Кўклам кезлари Туркистон дунёнинг жаннатига айланарди. Ҳар ёнда ранг-баранг гуллар очилар, табиат бутун гўзаллигини намоён этарди.

Эккан чинор ниҳолимиз тагига ҳар куни сув қуяр, баргларининг катталашганини кўриб хурсанд бўлардим. Дарахтлар жуда тез ўсяпти, дерди бувим. Яна бироз кутсам, бўйи мендан ошар эмиш. Бироқ кутиш ўта мушкул ишдек туюларди. Вақтнинг тезроқ ўтишини ва дарахтимнинг бўй чўзишини хоҳлардим.

Куз мавсуми келган эди. Эккан ниҳолимнинг барглари сарғая бошлаганди. “Наҳотки касалланган бўлса?!” деб ўйга толаман. Нохос сарғайган бир япроқ узилиб ерга тушади. Аввалги яшилликдан асар ҳам қолмаган, барг сарғайиб-сўлган эди. Сал қаттиқроқ ушлаган заҳотингиз парчаланиб, тўзғиб кетарди. Хазон бўлган баргни авайлабгина кўтариб, тўғри уйга қараб чопдим. Дарахтимга нима бўлдиёкан деб ташвишландим.

Бувим мени кўриб хавотирга тушиб қолди. “Болам, нима бўлди, бирон жойдан йиқилдингми?!” деб сўради. Қўлимдаги баргни кўрсатиб: “Энди ниҳолча ўладими?” деб сўрадим. Қисик кўзларида табассум пайдо бўлди ва: “Куз келди, болам, япроқлар тўкиладиган пайт. Яна баҳор келса янгилари чиқади, ташвиш чекма...” деб овутди бувим.

Мен: “Хўп, лекин тўкилган япроқлар нима бўлади?” деб сўрайман. Бувим гўё ўз тақдиримизни башорат қилгандай бўлади: “Шамолда япроқлар тўкилиб дарахтдан олисларга учиб кетади...”

ТУРКИСТОНДА КОММУНИСТИК РЕЖИМ ҲУКМРОНЛИГИ

Туркистонда коммунистик режимнинг халққа қилган зулми айниқса 1918 – 1939 йилларда ниҳоятда кучайиб кетди. 1920 йилдан эътиборан Туркистонни батамом ишғол қилган Коммунистик Русия ҳамма жойда қатлиом ва қирғинбарот бошлади. Туркистон халқининг қўлидаги уй-жойи, томорқаси ва бутун мулки мусодара қилиниб, колхозларга бириктирилди. Ленин Октябрь Тўнтариши чоғи қилган мурожаатида: “Барча халқларнинг тақдири ўзлари томонидан белгиланади ва ҳамма тенг яшаш ҳуқуқига эга бўлади”, деб ваъда берган бўлса-да, Туркистон халқининг бутун мулкига, эркига, бир сўз билан айтганда, жамики ҳуқуқларига тажовуз қилди.

Халқимиз истилочи русларга қарши қуролли кураш бошланган бўлса-да, ҳарбий жиҳатдан ўта қудратли ёвуз босқинчиларга сезиларли даражада қаршилиқ кўрсатишга ожизлик қилади. Бундай вазиятда курашни ташқарида давом эттириш учун ватанимизни тарк этишдан бошқа чорамиз қолмайди. Шу сабабли Туркистон халқи 1920 йилдан кейин бутун мол-мулкани ташлаб, қариндошларидан айро ҳолда ўзга юртларга чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Коммунистик режим бутун ўлка бўйича ғалла экишни тақиқлади. Бундан кўзланган мақсад – халқни оч қолдириб миллий иродани букиш эди. Тақиққа қарамасдан ўз рўзғори учун буғдой эккан қишлоқ аҳли оғир жазоларга тортилди. Мамлакат бўйлаб ғалла экилган майдонларни аниқлаган Абдулла Набиевга ўхшаган комсомол фаоллари экинзорларга ўт қўйди, ўзбошимча деҳқонларни эса аёвсиз жазолади.

Коммунистик режим ўрнатилгунга қадар ўлкада озиқ-овқат маҳсулотлари ниҳоятда мўл эди. Мустабид режим ҳукмронлиги бошлангач, бутун мамлакатда бўлгани каби биз яшаган Марғилон депарасида ҳам танглик, тақчиллик бошланди. Шу кунгача маҳсулотга тўла оморлар бўшаб қолди. Шаҳардаги хусусий дўконларнинг кўпчилиги катта солиқлар тўфайли ёпилди. Дўкон эгалари бутун мол-мулкани, қўлларидаги бор нарсасини давлатга топширса-да, барибир босимдан қутулолмади.

Коммунистик режимга кўра, хусусий иш юритиш ниҳоятда оғир жиноят ҳисобланарди. Шу боис тадбиркорлар ўз ишларини тўхтатишга мажбур бўлди. Кўпчилиги Сибир ёки Украинага сургун қилинди. Имкони борлар чет элларга кўчишга жазм этади. Марғилон вилоятининг маркази бўлган Фарғона шаҳридаги қамоқхоналар айбсиз инсонлар билан тўлиб кетган эди. Бу берайб одамларнинг ортида қолган оила аъзолари оталари, эрлари ва ўғилларининг тақдирини ўйлаб кўзёш тўкарди.

Колхоз ва совхоз мутасаддилари халқни “ўлмас овқат” учун ишлатар эди. Уйда оч-наҳор кутиб ўтирган болаларига бир парча нон олиб бориш умидида қон йиғлаган инсонларнинг қор-ёмғирли совуқ ҳаволарда “2 кг. кепакли қора ун” олиш учун кунлаб узун навбатда турганини кўрардим. Озиқ-овқат тарқатишга масъул бўлган коммунистларнинг, агар хушлари келмаса, “эртага кел!” деб озор беришлари, дабдурустдан озиқ-овқат тарқатишни тўхтатишларига нисбатан ҳеч нарса деёлмасдан, бўм-бўш қўллари билан уйларига қайтаётган чорасиз одамларни кўрган сайин ақлдан озмаслик мумкин эмасди. Мазкур зулмларни ўз кўзи билан кўрган, шу муҳитда яшаган одам сифатида ҳали-ҳануз коммунистик режимни ҳимоя қилувчи кимсалардан сўрагим келади:

“Шуми тенглик деганлари?!”

“Халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини кўзлаш, ҳимоя қилиш деганлари шуми?!”

Мен кўп адолатсизлик, азоб кўрдим. Аммо бошимга тушган иккита аламли воқеани ҳеч қачон унутолмайман. Бу ҳодисалар мени жуда довдиратди, оғриғи ҳалиям юрагимда турибди.

13 ёшимданоқ колхоз даласида ишлардим. Уйда очликдан силласи қуриган бувим ва опам менинг қўлимга қараб қолган эди. Ҳаётимиз колхоз берадиган озиқ-овқатга боғлиқ эди. Руслар томонидан ишлаганимиз эвазига бериладиган “Меҳнат дафтарчаси”ни олиб, дала четидаги маҳсулот тарқатиш пунктида ул-бул егулик олиш учун навбатга кирдим. Узун саф сўнгида ўз ҳаққимни олиш учун навбат кутардим. Таъминот мутасаддиси ўрта ёшлардаги бир рус бўлиб, қошлари чимирилган, қовоғи солиқ кимса эди. Маҳсулот олаётган ҳар бир кишига захрини сочарди. Энди менинг галим келганида, “Бугунча етарли, қолганлар эртага келсин”, деб маҳсулот тарқатишни тўхтатди. Озгина озиқ-овқат кутиб ўтирган

юзлаб одам ҳеч нарса демасдан тарқалди. Мен суянчиғи бўлмаган бир бола эдим. Ҳеч нарса деёлмасдан у ердан узоқлашдим. Лекин ичимда шундай алам бор эдики, таърифлаш мушкул... Уйда оч ўтирган бувим ва опамни ўйлаган сайин йиғлар эдим. Бир лаҳзада кўзларим қорайди. Шунчалик ғазабландимки, поездга миниб узоқ-узоқларга қочиб кетгим келди. Орадан ярим асрдан ортиқ вақт ўтганига қармай, ўша воқеа эсимга тушиб қолса, ҳали-ҳамон ичим эзилади ва аламли изтироб туяман.

Мени ниҳоятда ранжитган иккинчи воқеа ҳам болалигимда рўй берган. Кунлардан бир куни бувим уйимизнинг ёнига ташлаб кетилган уч яшар қизалоқни топиволди. Қизча ҳушсиз, эти суягига ёпишар даражада озғин эди. У касал бўлиб, танасида яра-чақа излари бор эди. Дарров уни уйимизга олиб келдик. Бувим қизча билан алоҳида шуғуллана бошлади. Уйда айтарли егулик бўлмаса-да, ул-бул топиб унга едирди. Ўлим остонасида ётган қизалоқ бувимнинг шарофати билан яна ҳаётга қайтди. Орадан бир неча йил ўтди. Қизча бошига тушган воқеалардан беҳабар бўлгани учун ўзини оиламизнинг ҳақиқий аъзоси деб биларди. Бир куни уйимизга ўрта ёшлардаги бир аёл келди. Бувим билан гаплашган хотин ўзини ҳалиги қизалоқнинг онаси деб таништирди. Аёл бетўхтов йиғларди. Айтишига қараганда, ўша кунлари аёлнинг аҳволи жуда ёмон бўлган экан. Қашшоқлик туфайли “қизим очликдан ўлиб қолади”, деб қўрққан, “балки кимдир қизимни топиволиб ғамхўрлик қилади, уни даволайди”, деб ўйлаган ва қизини бизнинг уйимиз атрофига ташлаб кетган экан. Бувим гап нимада эканини билгач, қизчани ёнига чақириб, вазиятни тушунтирди. Қизалоқ аёлнинг ўз онаси эканини эшитиб, бувимнинг пинжига кириб йиғлай бошлади, бироқ кейин совуқ-совуқ қаради. Бир неча соат уйимизда ўтирган аёл қизини ўзига оғдиришга уринди. Ниҳоят, ораларида илиқлик пайдо бўлди. Кечга яқин аёл қизини олиб кетди. Синглимдай ўрганиб қолганим қизалоқ кетганидан сўнг уйимиз ҳувиллаб қолди. Мен анчагача бу воқеа таъсиридан чиқолмай юрдим.

Қишлоқдаги ҳаётга энди чидаб бўлмас эди. Колхозда ишлаган ишчиларга “Сборная книжка” бериларди. Мен ҳам мажбуран Охунбобоев номидаги колхозда ишчи бўлиб иш бошлагандим. Шу тарзда оиламизни таъминлашга ҳаракат қилардим.

Коммунистлар бор-будимизни талаб олган эди. Ҳатто бойлар ҳам ейишга бирор луқма тополмасди. Кўпчилик очликдан ўларди. Зотан, рус коммунистларининг мақсади ҳам шу эди.

Очлик ва зулмдан ҳалок бўлмай туриб узоқ жойларга қочиш ҳақда ўйладик ва қариндошларимиз билан маслаҳатлашдик.

Танишларимизнинг кўпчилиги Қашқарга қочган эди. Мен ҳам ўша ёққа боришга аҳд қилдим ва виза олишнинг йўллари ахтардим.

Баҳор келган, бодомлар гуллаган эди. Нашъали боғимиз, далаларимиз яшилликка буркана бошлаган кунларда бувимга: “Ҳожиакбар поччам мени Тошкентга чақирибди, бир неча кунга ёнига бориб келаман”, дея рухсат сўрадим. Бувим рози бўлди. Аслида Тошкентга эмас, Андижонга кетмоқчи эдим. Мақсадим – Қашқарга виза олиш эди.

Андижонда шаҳарнинг бойларидан бўлган Муҳаммадалибек қурдирган масжиднинг орқасида бир неча кунга бир уйни ижарага олдим. Бу уйни танлаганимнинг боиси Хитой консуллигига яқин эди.

Эртаси куни консулликка бордим ва у ерда виза олишни кутаётган одамларни, умуман, жараённи кузатдим. Консуллик эшигидаги узун сафда юзларча одам виза олиш илинжида кунлаб кутар эди. Мен ҳам навбатга кирдим. Бинодан консулликнинг масъул ходими чиққач, оломон уни ўраб олар, у эса бир неча кишини ичкарига киритарди. Виза сўраб бинога кирган кишилар ичкарида савол-жавобдан ўтгач, бирма-бир ташқарига чиқарди. Қай бири хурсанд, қай бири хафа ҳолда консулликдан қайтиб кетарди.

Кутаётганимнинг учинчи куни консуллик ходими мени ҳам ичкарига олиб кирди. Мен Хитой консуллигининг масъул ходимдан Қашқарга кетиш учун виза сўрадим.

Масъул ходим: “Қашқарда яқинларинг борми?” деб сўради.

Мен: “У ерда узоқ қариндошларим бор”, деб жавоб бердим.

Масъул ходим: “Улар сенга ҳеч мактуб ёзишганми?” деб сўради.

Мен анча вақтдан буён улардан хат-хабар олмаганимни айтдим.

Масъул ходим: “Қашқардаги қариндошларингдан келган хатлардан бирини олиб келсанг, виза бераман”, деди.

Аслида Қашқарда ҳеч қандай қариндошимиз йўқ эди.

Шу тарзда бизга Қашқар йўли беркилди.

ТУРКИСТОННИНГ ПАРЧАЛАНИШИ

Ҳаётим давомида ҳеч қачон унутмаганим фожеалардан бири Туркистоннинг парчаланишидир. 15-16 ёшларда эдим. Қишлоқда яшаганимиз сабабли буғдой, майиз ва шунга ўхшаш нарсаларни сотиб тирикчилик қилардик. Бир куни оқшом бувим шу нарсаларни бозорга олиб боришим учун ҳозирлаб қўйди. Эртаси куни тонгда уларни отимга юклаб, Ўзган бозорига қараб йўлга тушдим. Соат ўнлар атрофида Ўзган кўпригидан ўтиб, бозорга кириб бордим. Бу ерда буғдой, майиз ва бошқа нарсаларни сотдим. Йиғилган пулга шакар, ёғ, туз каби нарсалар харид қилиб, бир кун карвонсаройда туриб эртаси куни пешиндан кейин яна уйга қайтиш учун йўлга чиқдим. Кўприкка келганимда аскарлар йўлимни тўсиб: “Қаерга кетяпсан?” деб сўради.

Мен қишлоғимизга кетаётганимни айтдим.

Аскарлар: “Кўприкнинг бутарафи Ўзбекистон совет социалистик республикаси, сен турган жой Қирғизистон совет социалистик республикаси. Чегарадан ўтишинг учун паспортнинг бўлиши керак”, деди.

Аскарларга қараб: “Аскар амаки, мен кеча худди шу кўприкдан бу тарафга ўтгандим. Ўшанда ҳеч ким мендан паспортимни ё кимлигимни сўрамади, энди нега сўраяпсиз?” деб жавоб бердим.

Аскарлар: “Яхшилаб уқиб ол, укам, бугун чиққан қонунга кўра, сен турган томон Қирғизистон совет социалистик жумҳурияти, қаршингдаги томон эса Ўзбекистон совети социалистик жумҳурияти бўлди”, деди.

Хуллас, кўприкдан ўтишим учун паспортим бўлиши кераклигини айтдилар.

Калаванинг учини йўқотиб қўйдим, нима қилишимни билмасдим. Қамаб қўймасликлари учун узоқроқдан Ўзган анҳорининг саёз жойини топдим ва отим билан сузиб ўтиб қишлоққа қайтдим. Бу воқеа 1924 йилнинг 14 октябр куни бўлганди.

Бу ҳодиса буюк Туркистоннинг парчаланиб, бугунги ҳолатга келтирилганини кўрсатувчи аччиқ аламли ҳолат эди.

Шундай қилиб, Совет режими ўзига душман деб ҳисобловчи туркларнинг отаюрти Туркистонни бошқа-бошқа давлатлар сифатида парчалаб, “бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил” сиёсатини амалга ошириб келди.

ТОШКЕНТ САФАРИ ВА МАРҒИЛОНГА ҚАЙТИШ

Қашқарга кетиш орзуси барбод бўлгач, Марғилонга қайтиб колхозда ишлашда давом этдим.

Меҳнатимдан мамнун бўлган колхоз маъмурияти мени 1926 йил кузида Тошкентнинг Зангиота мавзесида жойлашган Қишлоқ хўжалиги билим юрти юртига ўқишга жўнатди. Шу ерда ўқий бошладим. Қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ янгиликларни ўргандим. Бироқ кўп ўтмай бу ерда ҳам қийинчиликлар орага тушди. Тошкентдаги совет ҳокимияти халққа қарши ҳаракат бошлади. Миллий ва диний қадриятлар оёқости қилиниб, “Коммунизм” тарғиб этиларди. Билим юртида ҳам қийинчиликлар кундан кунга кўпая борди. Ўқув юртининг директори Акбар Умаров холамнинг эри бўлгани учун менинг ҳолатим бошқа талабаларга нисбатан яхши эди. 1926 йилнинг охирларида Тошкентда ҳам аҳвол ҳавас қиладиган даражада эмасди.

Тошкентда 1927 йилнинг феврали жуда совуқ келди. Шаҳар қор билан қопланган, бинолар тоmidан турли-туман сумалар осилиб турарди. Совуқ кунларнинг бирида билим юрти директори Акбар Умаров ҳовлиқиб келиб: “Бугун Марғилонга кетишингиз керак, тезда тайёргарлик кўринг”, деди. Унинг ташвишли қиёфасини кўриб: “Нима бўлди?” деб сўрадим. Поччам: “Ҳеч нарса бўлгани йўқ, лекин зудлик билан Марғилонга кетишингиз керак. Қани, тезроқ ҳаракатингизни қилинг”, деди ва қандай кетишимни тушунтирди: “От-аравада Зангиота бекатига бориб, водийдан келаётган поездга чиқасиз. Тошкентга етгач, бир йўлини қилиб Фарғонага кетадиган поездга ўтиб оласиз”.

Сўнгра мен билан: кучоқлашиб хайрлашди.

* * *

Поччам Акбар Умаров Марғилондаги уйимизни давлат мусодара этиб, колхозга қўшиб юборгани ва бувим билан амманнинг (у кишини опа деб чақираман) аҳволи ёмонлигини билгани ҳолда мени қайғуга солмаслик учун индамаганини Марғилонга келгач билдим.

Нима бўлганини тушунолмасдим, лекин барибир йўлга тушдим. Зангиотада тўхтаб ўтадиган поезд оқшом вақти Тошкент вокзалига етиб келди. Вокзал биноти болалар, ота-оналар билан тўла эди. Мингларча одам турли шаҳарларга кетиш тадориғида эди. Одамларнинг юзида шошилиш ва безовталиқ намоён. Бу ердаги вазият ўлканинг аҳволи қай даражада эканини кўрсатиб турарди. Вокзал чўпак суқилган ари уясига ўхшарди. Йўловчиларнинг кўпи Фарғонага кетмоқчи ва қачон келиши аниқ бўлмаган поездни кутарди.

Бекатдаги қизил вагонли поездлар Фарғона, Самарқанд ва Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларидан жазога гирифтор этилган, коммунистларнинг таъбири билан айтганда, “муштумзўр-қулоқ” деб эълон қилинган одамларни Сибир ёки Украинага олиб кетарди. Ўлкадаги барча бекатларда мингларча туркистонлик очкўпун ҳолда ҳафталаб поезд кутиб ўтирарди.

Фарғонага қандай кетишимни билмай, чиптага навбат пойлаган одамларнинг орасидан ўтдим. Вокзалнинг бир бурчагида уч киши бошқалардан ажралиб, нималар ҳақидадир пичирлаб гаплашарди. Уларга яқинлашиб салом бердим. Улар менга хавотир билан қараб, паст товушда алик олдилар. Мени танимаганлари учун унчалик рўйхушлиқ беришмади. Бундан аччиқланмадим, чунки ҳеч ким ҳеч кимга ишонмасди. Айниқса, нотаниш кимса билан ҳатто носийсий мавзуларда ҳам суҳбатлашишни ҳар қандай ақли расо одам асло истамасди. Одамларга ўзимни таништирдим ва Тошкентдаги Қишлоқ хўжалиги билим юрти юртини тугатганимни, Фарғонага қайтишим кераклигини айтдим.

Шу гапдан кейин вазият сал юмшади, менга ишонишди: “Оғайни, биз ҳам Фарғонага қандай кетишни муҳокама қилиб ўтиргандик”, дейишди.

Мен: “Мумкин бўлса, сизлар билан бирга кетсам”, дедим.

Улар бир-бирига қараб олгач: “Уч киши эдик, тўрт киши бўламиз экан-да”, деб мени йўлдошликка қабул этдилар.

Йўлдош исми хамроҳимиз: “Мен бир йўлини биламан, агар менга эргашсаларинг, ҳаммамиз биргаликда бу ердан кетамиз”, деди.

Андижонлик Абдуллажон ака: “Қанақа йўл?” деб сўради.

Йўлдош амаки: “Фарғонадан сургун қилинганларни олиб

кетиш учун бугун поезд келар экан, вокзалдаги қизил вагонларни ҳам қўшиб Андижонга йўл олар экан. Ким мен билан бормоқчи бўлса, кетдик”, деб ўрнидан турди. Қопини елкасига олиб, поезд йўли бўйлаб кета бошлади. Биз ҳам Йўлдош амакининг орқасидан эргашдик. Икки чақиримга яқин юргач, поезд йўлининг нариги томонидан яна вокзал томонга қайтдик. Эски қизил вагонларнинг ёнига бориб яшириндик, поезд келишини кута бошладик. Тунги соат иккиларда Чимкент томондан ўттизтача вагонни судраб поезд келди.

Мен шошиб: “Акалар, поезд кетиб қолмасин, чиқиб олайлик”, дедим.

Йўлдош амаки: “Жим! Ҳамма ишни расво қиласан, товушингни чиқарма!” деб жеркиб берди.

Агар шу поездга чиқа олмасак, ҳолимиз хароб эди, шу боис овозимни ўчирдим ва йўлдошларим билан поездга чиқишимизни илҳақ бўлиб кута бошладим.

Бир-икки соатча вақт ўтди. Бу орада қор ёға бошлади, кўп ўтмай лайлакқорга айланди.

“Энди пайти келди, орқамдан юринглар”, деб шивирлади амаки.

Биз ҳам товуш чиқармай унинг ортидан эргашдик.

Абдуллажон ака биров кўриб қолмаслиги учун эмакляб юришимизни илтимос қилди.

Шу тарзда юра-юра охирги вагонга яқинлашдик. Атрофда ҳеч ким йўқ эди, у ёқ-бу ёққа яхшилаб сарасоф солгач, вагонга чиқдик.

Ҳаво жуда совуқ эди, аммо биз совуқдан ҳам кўра кўрқувдан титрардик. Кўзларимизда: “Эй Аллоҳим, бизни соғ-саломат манзилимизга етказ!” деган илтижо бор эди.

* * *

Тонгга яқин поезд шовқин-сурон билан йўлга тушди. Ҳаммамиз севиндик, ўзимизга оқ йўл тилаб дуо этдик.

Юк вагонининг усти очиқ эди. Поезднинг тезлиги аччиқ эсаётган шамолнинг изғиринини янада орттирарди. Совуқдан титрардик. Бир-биримизнинг пинжимизга кириб, қопларга ўралиб совуқдан сақланишга уринардик.

Поезд бутун йўл бўйи кичик бекатларда тўхтамай кетди. Чинозга яқинлашгач секинлади ва бекатда тўхтади. Қўрқа бошладик. Чунки вагоннинг усти очик, бизни кўриб қолишлари ҳеч гап эмас. Бекатларни аскарлар қаттиқ назорат этарди. Йўлдош амаки бошини аста кўтариб атрофга қаради.

Бекатда бир рус кампир биз ўтирган вагонга чиқишга кўп уринади. Кампир Йўлдош амакини кўргач: “Мен Ховосга кетяпман, вагонга минишимга ёрдамлашворинг”, деб илтимос қилди.

Кампир ачинарли аҳволда эди. Уни халта-хуржунлари билан вагонга чиқариб олдик. Унинг учта қора юмалоқ нони (қоравой нон) бор эди. Иккитасини сотиб олдик.

Ярим соатдан сўнг поезд кўзғалиб, Ховосга қараб йўлга тушди. Ховосга етиб келингач, кампир тушиб қолди, биз ҳам вагондан тушиб ўша атрофда бекиниб турдик. Узоқдан поездга сув ва кўмир ташиётганлари кўринарди. Беш соатча вақт ўтгач, поезд юра бошлади ва биз ҳам ҳеч кимга кўринмасликка ҳаракат қилиб вагонга чиқиб олдик.

Бирқанча вақт ўтгач, Хўжандга етдик. Поезд бекатда тўхтагач, вагондан тушдик. Фақат бу сафар бекат нозирига тутилдик.

Аллоҳга шукр, нозир ўзбек экан. Аҳволимизни англатганимиздан сўнг бизга шафқат қилди.

Поезд ҳаракатланишига яқин пул йиғиб, нозирга бердик ва: “Кўқонга кетишимизга ёрдам беринг”, деб илтимос қилдик.

Нозир: “Бўпти, мен сизларни кўрмадим, лекин бу ёғига яхшироқ яширининглар, биров кўриб қолмасин”, деб уқтирди. Шу заҳоти вагонга чиқдик.

Поезд яна йўлга тушди.

Кўқонга етишгач, Қодиржон ака биз билан хайр-хўшлашди. У кўқонлик эди. Биз эса вагонда қолиб, поезд юришини кута бошладик. Поезд қош қорайгач йўлида давом этди. Тунги соат учларда Горчаков бекатига етдик. Бу ерда менинг йўлчилигим битди. Йўлдошларим билан хайрлашдим.

* * *

Марғилонда ҳаво жуда совуқ эди. Қайга боришимни билмай бекат яқинидаги “Қизил чойхона”га қараб кетдим. Чойхонада мотам нафаси кезарди, одамларнинг қовоғи солиқ, бир-бирлари билан паст товушда гаплашишарди. Ҳайрон бўлиб ичкарига кирдим.

Бурчакдаги столда ёлғиз ўтирган бир киши менга қўли билан ишора қилиб ёнига чақирди.

Уни танимадим. Чой олиб, ёнига бордим. Яқинлашгач таниб қолдим, у бизнинг маҳалладан қочган мулла Ҳасан экан.

Мулла Ҳасан оҳиста бош тебратиб, ўтиришга ишорат қилди.

Салом бериб ёнига ўтирдим. Мулла атрофга хавотир билан нигоҳ ташлади, сўнг: “Қалайсан? Қаердан келиб, қаерга кетясан?” деб сўради.

Тошкентдан ҳозиргина келганимни, оиламдан, маҳаллакўйдан хабарим йўқлигини айтдим.

Мулла Ҳасан қайғу билан бошига тушган мусибатни менга ҳикоя қилди:

“Абдулҳамид укам, балки сен ҳам эшитгандирсан, мени “қулоқ-муштумзўр”га чиқаришди. Мана, нима қилишимни билмай қочиб юрибман. Сибирга сургун қилинадиганлар рўйхатига бугун-эрта менинг ҳам отим қўшилади. Бу ердан жуда кўп одамни бадарға қилишди. Бу золимларнинг дастидан маҳалламиздаги хотин, бола-чақанинг фарёди тинмаяпти; ҳар куни жаноза бор. Руслар Марғилонимизни азахонага айлантирди. Жуда қўрқинчли ишлар бўляпти, укам. Бу ҳақда сен нима дейсан?”

Мулла Ҳасан айтган гаплар мен учун тамоман янгилик эди. Бегона жойларда яшаганим сабабли юртимиздаги гаплардан хабарим йўқ эди. Бунинг устига, уч кундан бери ухламай толиққандим. У кишига: “Ҳасан ака, мендан кўра ўзингиз яхши биласиз”, деб жавоб бердим. Кетишга изн сўрадим. “Уйга борайчи, нима гап бўлса биларман”, деб чойхонадан чиқиб кетдим.

* * *

ЗУЛМ ВА ҚАШШОҒЛИК

1927 йилнинг киши эди. Совуқдан қақшаб ярим кечаси Бўстондаги уйимизга қараб кетдим. Уйга етганимда уфқ оқара бошлаганди. Ташқари ҳовли эшигини очиб ичкарига кирдим. Ички ҳовлимизга кетган йўлак трактор эҳтиёт қисмлари билан тўлганди. Мен шошиб, ҳовлиқиб уйга кирдим.

Уйда момом билан *(кичкиналигимда етим қолиб, момомнинг қўлида улфайдим. Шунинг учун у кишини буви, яъни она дердим) опам (аслида аммам, лекин болалигимдан у кишини опа деб чақираман)* намоз ўқиб ўтирган экан. Намозлари тугаган заҳоти бир-биримизни қучоқлаб кўришдик.

Ҳеч бир сўз айтмай бир-биримизга қараб сассиз йиғлай бошладик.

Жимликни момомнинг: “Ўғлим, йўқлигинг бир умрдай туюлди. Аҳволинг қалай?” деган сўзи бузди.

Мен: “Буви, мен яхшиман, алҳамдулиллоҳ. Ўзларинг қалайсизлар?” дедим.

Бироз кўнгил бўшатганидан сўнг момом бошларига тушган мусибатлардан сўзлай бошлади:

“Болам, етишмовчилик, очлик кундан кунга авж оляпти. Қанийди, сен ҳам колхозга аъзо бўлсайдинг. Балки ўшанда бошимизга бу кўргиликлар тушмасмиди? Меҳмонхонамизни мактабга айлантиришди. Бизни ўз уйимиздан қувишяпти. “Бошқа ерга кўчинглар!” деб қисташяпти”.

Опам дамлаган чой билан қуруқ нон еб нонушта қилдик. Шу пайтда дарвозани кимдир қаттиқ тақиллатди.

Мен: “Ким у?” деб дарвозани очдим.

Рўпарамда колхоз масъулларидан бири турарди. Менга: “Қани, тез бўл, пахта теримига кетасан!” деб буюрди.

Мен: “Ака, ҳозиргина узоқ йўлдан келдим. Бугун рухсат беринг, дам олиб олай. Ишга эртага чиқай”, деб илтимос қилдим.

Колхоз вакили: “Йўқ, умуман рухсат йўқ! Ишлашга мажбурсан!” деб қўлимга бир қоп тутқазди.

Ноилож, вакилнинг ортидан эргашдим.

Кўчада яна ўн киши бор эди. Бизни уч-тўрттадан бўлиб,

бошқа бир жойга олиб боришди. Қор эриб, йўллар лой-ботқоққа айланганди. Лой йўлдан юра-юра пайкалга чиқдик. Майдон қор билан қопланганди. Очилмай қолган кўсақларни тердик. Кечга яқин уйга қайтдим.

Кўп кундан буён уйқусиз, оч ва ҳорғин бўлганим учун пахта теришга уч кун чидадим ва оғир шаклда касалландим. Ишга чиқолмаганим учун колхоз вакили бизга берилаётган кунлик озиқ пулини (паёк) ҳам бермай қўйди. Оч қолдик.

Икки кундан сўнг вакил уйимизга ғазаб билан келди: “Агар ишга чиқмасанг, жазога тортиласэн!” деб дўқ уриб кетди.

Касал бўлишимга қарамай, этагимни олиб иложсиз далага отландим. Лекин йўлда касалим зўрайди, мадорим қолмади. Уйга қайтишга мажбур бўлдим.

Уйда бувим ва опам билан: “Бу азобдан қандай қутуламиз”, деб дардлашиб ўтирган пайтимиз оиламизнинг дўсти, қишлоқ оқсоқоли Абдуқаҳҳор ака келиб қолди. У кишини севинч-ла қаршилаб, дастурхон ёздик.

Абдуқаҳҳор ака менинг ўқишим ва оиламиз аҳволи ҳақида сўради.

“Тошкентдаги Қишлоқ хўжалиги билим юрти юртида маза қилиб ўқидим, – дедим. – Лекин Марғилонга қайтгач кўп азоб чекдим. Бригадир мени мажбуран пахта теримига жўнатяпти. Шу совуқда яна далага кетаётгандим, йўлда аҳволим ёмонлашди”, дедим.

Гапларимни эшитиб Абдуқаҳҳор ака чуқур хўрсинди ва: “Ўзим қишлоқ оқсоқолиман, колхоз катталари билан ҳам муносабатим яхши. Лекин барибир мени қачон Сибир қилишар экан деб хавотирда яшаяпман”, деди. Сўнг нима қилишимиз кераклигини тушунтирди: “Сизларга бир маслаҳат. Колхозга бориб, боғимизнинг учдан иккисини колхозга топширамиз, денглар. Шундай қилсаларинг, хурсанд бўлишади. Сизлар ҳам колхознинг ҳурматли аъзоларига айланасиз. Тузукроқ иш ҳам беришади. Акс ҳолда бошингизга бунданам оғир мусибатларни солишади”.

Шу гапдан сўнг Абдуқаҳҳор ака хайрлашиб чиқиб кетди.

* * *

1928 йили Туркистоннинг ҳамма бурчагида очлик ва қашшоқлик ҳукм сурарди. Халқнинг аҳволи оғир, қимматчилик бошланиб кетган эди. Айниқса, озиқ-овқатнинг нархи осмонда эди. Олдинлари омборларда юзлаб-икки юзлаб қопларда ун ва гуруч турарди, энди эса омборлар бўм-бўш ғорга айланиб қолганди. Бир томондан очлик, бошқа томондан Сибир сургунлари одамларнинг руҳини бутунлай чўктириб юборганди. Оилалар бошқа жойларга тезроқ кўчиш йўлини қидирар, қочиб кетаётганларнинг сони кундан кунга ортиб борарди.

Мен қорин тўйдириш учунгина колхозда ишлаётгандим. Колхоз бошқармасининг котиби Назиржон менинг эски оғайним эди. Менга кўп яхшилиги текканди. Бир сафар бир кило шакар билан ярим кило чой совға қилганди. Колхоздаги ишларга шу йигит масъул эди. Ҳам мадрасада, ҳам билим юртида ўқиганим учун менга осонроқ ишларни топширарди.

Бир куни эрталаб амакимнинг хотини Тожиниса янгам бизни кига йиғлаб келди.

Буни кўрган момом шошиб ўрнидан туриб янгамни бағрига олди ва нима гаплигини сўради.

Тожиниса янгам: “Бугун бизни сургунга жўнатишади”, деди.

Бувим: “Эй Худо, бу гапни эшитгандан кўра ўлганим яхши-масмиди!” деб дод солиб йиғлашга тушди.

Бувим билан янгам бир-бирларини қучоқлаб йиғладилар. Бу аччиқ фарёдга тошлар ҳам чидолмасди.

Амакимларнинг сургун этилишидан икки кун олдин хабар топгандим. Аммо қайғуга ботмасин деб уйдагиларга ҳеч нарса демагандим. Маҳмудали амаким ва ўғли Шарифжон акам билан икки кун олдин хайр-маъзур қилгандик. Маҳмудали амаким: “Сургунга кетадиган кунимизгача уйдагиларга индама. Ҳеч бўлмаса, ўша кунгача дард чекишмасин”, деб уқтирганди.

Қариндошларимизнинг бадарға қилиниши бувимга қаттиқ таъсир қилди ва узоқ вақт унинг изтиробидан қутула олмади. Бу воқеадан бир ҳафта ўтгач, дадамнинг жияни Тўхтаназарбойнинг исми ҳам колхоз идораси олдидаги “муштумзўр”лар (коммунистик режимга қарши бўлган, асосан бойлар ва зиёлилар шундай

ном билан қораланган) тахтасига ёзиб қўйилди. Буни билганимдан кейин ҳам бувимга ҳеч нарса айтмадим. Лекин у киши бошқалардан бу хабарни эшитибди. Уйимизда мотам руҳи кезиб юрар, ҳеч ким тишининг оқини кўрсатмасди.

Энди ўзимиз ҳам: “Бизни қачон олиб кетишар экан?” деган ҳадик билан яшардик. Бир куни колхоздан қайтганимда уйдан ҳеч кимни тополмади. Ташқари ҳовлида турган Муҳаммаджон акадан қўрқув ва хавотирда бувим қаерда эканини сўрадим. У паст бир товушда билмаслигини айтди.

Кейин рўпарадаги қўшнимиз Ғани Ҳофизнинг онаси Холиниса холанинг уйига югурдим. Холиниса хола ҳам бувимнинг қаерга кетганини билмас экан. Фақат: “Қариндошларингиз Аминжон келди, уйларингдаги нарсаларни бир аравага юклаб, бувинг билан бирга кетди. Бизга ҳеч нарса айтишмади”, деди.

Кўнглимга ғулғула тушди, тоғамникига йўл олдим. У ерда холам ва аммамлар бор эди. Бувимнинг қаердалигини сўрасам, Ҳамзахон аммам: “Ўғлим, биз энди Бўстонга сиғмай қолдик”, деб йиғлаб бўйнимга осилди ва анча пайтгача ўпкасини боса олмади.

Аммам уйимизга бугун колхоз катталари келганини, бувимга: “Уйларинг колхоз ҳисобига ўтди, энди бу ерда туришга ҳаққингиз йўқ. Уйни кечгача бўшатиб қўйинглар”, деб талаб қўйганини айтди. Бу гапдан хабар топган Аминжон акам бувимларни Бешбола қишлоғига олиб кетган ва мен ҳам ишдан келганим заҳоти ўша ерга боришимни қўшниларимизга тайинлаган экан. Бу гапларни эшитгач, бекат томон чопиб кетдим.

Бекат сургунга жўнатилаётган одамлар билан тўла эди. Ҳар томонда аскарлар. Чипта олишнинг иложи йўқ эди. Шу сабабли Бешболага қараб яёв йўлга тушдим, ярим кечада Хўжамағиз қишлоғига етиб бордим. У ерда бироз тин олгач, яна йўлимда давом этдим. Бешболага келганимда тонг ёриша бошлаганди. Бувимни ва опамни кўргач, қучоқларига отилдим. Ҳолдан тойганим учун тезда ухлаб қолдим.

* * *

Эртаси куни бувим ва опам билан аҳволимиз ҳақида гаплашарканмиз, энди Марғилонда бизга жой йўқлигини англадик. Чунки колхоз уйимизни тортиб олди, истаган пайтда номимиз Сибирга сургун қилинадиганлар рўйхатига қўшилиши мумкин эди.

Шуларни яхшилаб ўйлаб олгач, сафар маълумотномаси олиш учун Бўстонга йўл олдим. Қишлоққа етиб борганимда ўзимни бу ерга илк бор келган бегона бир одамдай ҳис қилдим.

Тўғри колхоз бошқармасининг котиби Назиржоннинг ҳузурига кирдим. Оиламизга юрт ичида сафар қилиш учун рухсатнома беришини, ёшимни ҳам 25да деб ёзишини илтимос қилдим.

Назиржон: “Бошимни балога тикмоқчимисан? Кечирасан, сенга сафар рухсатномаси беролмайман”, деди ғазабланиб. Қаршимда эски қадрдоним эмас, тамоман тузумнинг одамига айланган бир муртад ўтирарди. У уйимиз мусодара қилинишига ҳам рози бўлган; умуман, сафар рухсатномаси бермоқчи эмасди. Аксинча, қўлимизга Сибир сургуни учун йўлланма тутқазишга тайёр эди.

Ишонган умидим сувга чўкиб кетгандай бўлди. Қайғуга ботганча Марғилондаги тоғамнинг уйига бордим, ўша ерда бир неча кун қолдим. Марғилон бозорида айланиб юриб ўртоғим Алиакбаржонни учратиб қолдим. Иккаламиз ҳам бу тасодифдан жуда қувондик. Узоқ суҳбатлашдик. Алиакбаржон билан кўп йиллар мадрасада бирга ўқигандик.

У: “Юр, иш жойимга борайлик, бемалол гаплашиб ўтираемиз”, деди.

Иш жойига бориб, бирга кечирган кунларимизни эслашиб ўтирдик. Алиакбаржон мендан нима қилмоқчилигимни сўради. Руслар таъқибидан қутулиш учун бошқа юртларга кетмоқчилигимни айтдим.

Алиакбаржон: “Сиқилма, қўлимдан келганча ёрдам берман, сенга сафар рухсатномаси олиб беришга ҳаракат қиламан, ёшингни ҳам 22 да деб ёздираман”, деди. Мен беражак кўмаги учун раҳмат айтдим. Орадан кўп йиллар ўтди, унинг бу яхшилиги ҳеч қачон ёдимдан кўтарилмади. Дўкондан чиқиб кетаётганимда Алиакбаржон бир кундан кейин келишимни илтимос қилди.

Эртаси куни Алиакбаржоннинг иш жойига борганимда сафар рухсатномаси тайёр эканини айтди ва: “Хайрли бўлсин”, деб ҳужжатни қўлимга тутқазди. Бир-биримизни кучоқлаб видолашганимиздан сўнг Бешболага қараб яёв йўлга тушдим.

Темир йўл бўйлаб кетаётиб йўлда Абдуллажон исмли йигит билан танишдим. У жуда қайғуга ботганди. Нимадан бунча ташвиш чекаётганини сўрадим.

Абдуллажон ғамгин ҳикоясини сўзлаб берди. У асакалик машхур бой Қори Робийнинг ўғли экан. Оиласи Сибирга сургун қилинибди. Поезд бекатдан қўзғолганда вагондан ўзини ерга ташлабди. Энди ёлғиз боши билан нима қилишни билмай турибди экан.

Абдуллажонга йўлда бу мавзуда гаплашиб кетиш хавfli эканини айтдим. Хўжамағиз қишлоғида бир ўрикзор боққа кириб узоқ суҳбатлашдик. Иккимизнинг дардимиз бир эди, шу сабаб ака-укадай яқин бўлиб қолдик. Бошимизга не келса, бирга қарши олишга келишдик. Шундай қилиб, Бешболага Абдуллажон билан бирга йўл олдик.

Бешболада бувимлар турган уйга яқинлашгач, Абдуллажонга ташқарида бироз кутиб туришини айтдим. Ичкарига кириб бувим ва қариндошларимизга Марғилондан келишда бир бечора йигитни учратганимни ва уни уйга олиб келганимни айтдим.

Аминжон акам бу гапни айтганим заҳоти: “Нимага бу ерда ўзингиз қаққайиб турибсиз, чақиринг у йигитни”, деди.

Бувим ҳам розилик бергач, Абдуллажонни уйга таклиф қилдим.

Уйдагилар Абдуллажон билан суҳбат қуриб, ҳол-аҳвол сўрадилар. У жуда тортинчоқ эди. Ўзи ҳақида гапириб берди. Кечки овқатни бирга едик. У доим маъюс бўлиб хаёл сурарди. Сибирга сургун қилинган оиласини ўйлаётгани аниқ эди. У яхши бир оила тарбиясини кўрган ўқимишли йигит эди. Оиласи бошига тушган кунларни айтиб бергач, бизникилар ҳам чуқур қайғуга ботди.

Аминжон акам Абдуллажондан: “Абдулҳамид билан бирга Саройкамарга (Тожикистон – Афғонистон чегарасига яқин бир шаҳарча) кетасанми?” деб сўради.

Абдуллажон йиғлаб: “Мени ўз болангиз ўрнида кўринг. Қаерга кетсангиз, мен ҳам биргаман”, деди.

Бувим: “Иншааллоҳ, бир кун оиланг бағрига қайтасан, ўғлим. Бу фалокатлар бир куни тугайди, сиқилма, – деб тасалли берди.

– Сен ҳам Абдулҳамид қатори менинг ўғлимсан”.

Абдуллажон бу сўзлардан жуда таъсирланди, сеvingанидан бувимни қучоқлаб раҳматлар айтди.

* * *

Бир неча кун ўтгач, Аминжон ака Саройкамарга қандай кетишимизни тушунтирди: “Жуда кўп йўл юрасизлар. Йўлни билмаганларинг учун қийналишларинг аниқ. Абдуллажон икковингиз бир-бирингизга кўмакчи бўлинглар”.

Шундай қилиб, Саройкамарга кетиш учун тайёргарлик кўра бошладик. Режамизга кўра, олдин Тожикистонга, сўнгра Афғонистонга, у ердан Туркияга кетишимиз керак эди. Опам ҳам биз билан бирга кетиши учун поччамни кўндиргани Зангиотага қараб йўлга тушдим.

Икки кундан сўнг Зангиотадаги Қишлоқ хўжалиги билим юртига етиб бордим. Ўқитувчилардан директор қаердалигини сўрадим. Бир ўқитувчи директор Қовунчига (Янгийўл) кетганини ва кечки пайт қайтишини айтди. Унга раҳмат айтиб, курсдошларимнинг олдига бордим. Уларга дардимни дoston қиларканман, қочиш режамизни ҳам тезроқ Акбар поччамга айтишни истардим.

Оқшомга яқи н, ниҳоят, поччам келди. Мени кўриб жуда севинди ва уйига олиб кетди.

Уйга етгач, у кишига опам ҳақидаги гапни айтдим. Биз билан бирга кетишларини илтимос қилдим. Поччам яқинда ўқув юрти директори лавозимига Москвадан тасдиқланиб келгани учун НКВД²нинг рўйхатида эканини, бу ердан кетадиган бўлса, текшир-текшир бошланиши, ҳаммамизга зарар етиши мумкинлигини тушунтирди. Ўзи ҳам бир йўл топиб олдин Қиримга, ундан Истанбулга қараб йўл олишини, опам ва боласининг биз билан кетиши мумкинлигини айтди. Аллоҳ насиб этса, яна дийдор кўришамиз, деди.

Эртаси кун Тошкент вокзалига келдик. Мени кузатаётган поччамнинг кўзларига ёш тўлганди. Икковимизнинг ҳам кўнглимизда фоний дунёда яна кўришамизми, деган изтироб бор эди. Шу пайт карнайдан: “Водийга кетадиган поезд йўлга тушмоқда”, деган эълон ўқилди. Поччам билан қучоқлашиб видолашгач, вагонга чиқдим. Поезд Марғилон томон ҳаракатлана бошлади.

ТОЖИКИСТОН ЙЎЛИДА

1928 йил баҳорида қариндош-уруғларимиз билан видолашдик. Кетаётганимизни бегоналар билмасин деб икки ҳафта олдин хайр-маъзурни тугатдик.

Аминжон аканинг отаси Тошпўлат тоға йўлга яхши ҳозирлик кўришимизни уқтирди. Тайёргарлигимиз шундоқ ҳам яхши эди, лекин тоғамнинг кўнгли учун яна баъзи бир камчиликларни тўлдирдик.

Аминжон ака: “Уч яшар яхши бир отинг бор эди, ўшани менга ташлаб кетсанг, зўр бўларди-да!”, деди.

Мен отим колхоз раҳбари Марҳамат аканинг ўғли Йўлдош Каннакда эканини айтдим.

Совға-салом билан Марҳамат аканинг уйига бордик. Унга: “Отимни қайтариб олгани келдим”, дедим.

Йўлдош: “Кунингиз шу отга қолдимиз? Мен бу гапни бир марта эшитдим, бошқа эшитмай. Бу от колхозга тегишли, оғзингизни юмиб, уйимдан тезда жўнанг”, деб жавраб берди.

Аминжон ака икковимиз ҳеч бир сўз айтмай уйдан чиқдик. Йўлдошнинг сўзларидан қаттиқ ғазабландик.

Бешболага қайтиб кетдик.

* * *

Нарсаларимизни сандиққа солиб, кўрпа-тўшакларимизни тугдик ва сўнгги тайёргарликларни кўрдик. Йўл ҳозирликлари сабабли икки ҳафтадан бери кўришмаган қариндошларимиз билан йиғлаб-йиғлаб хайрлашдик.

* * *

Ўрик гуллаган баҳор тонгида Марғилон бекатидан йўлга чиқдик. Қариндошларимизнинг ўрикзорлар ичида бизни йиғлаб кузатганлари кечагидай хотирамда.

Поезд бирқанча вақтдан сўнг Ховосга етиб келди. Бу ердан Самарқанд – Душанбе йўналиши бўйича кетадиган бошқа поездга чиқишимиз керак эди, шу сабабли бекатда бир кун қолишга мажбур бўлдик.

Эртаси куни Тошкентдан келган поезд билан Самарқанд орқали Паттакесар томон жўнадик.

Ёнимизда биз билан бирга Фарғонадан йўлга чиққан болали оила ҳам бор эди. Поезд Катта Каркига келгач, ўша оила лашлушларию тугунларини олиб поезддан шошилинич тушиб қолди. Мен бундан ажабландим, ёнимда ўтирган кўқонлик кекса бир амакидан улар қаерга кетганини сўрадим. Улар Каркидан Афғонистонга чўл орқали яёв кетмоқчи экан. Бироқ бу чўлдан жуда кўп одамлар манзилга ета олмай, йўлда ҳалок бўлар экан.

Кўқонлик амакининг хотини, икки қизи ва бир ўғли бор эди. Амаки менга: “Йигит, йўлларингни берсин. Ўз юртимизда муштумзўр саналиб, ўзимизни тоғ-тошга, дарёларга отишимизга нима сабаб бўлди? Бу дардни бошқа бир чораси борми?” деди қайғу билан. “Молу мулкимдан, ундан ҳам муҳими – яқинларимдан, ёр-дўстларимдан айрилганимдан юрагим тилка-пора бўлиб кетяпти. Мана, йўлларимиз ажраладиган пайт келди. Бир-биримизни танимагандай айрилайлик”, деб видолашдик. Амаки: “Паттакесарга яқин қолди. Агар ёнларингда ортиқча нон бўлса, бизга берсаларинг. Шу билан узоқроққа етиб олардик”, деди.

Кўқонлик оилага иккита нон бердик. Бир неча соат ўтгач, пешин вақти Паттакесар бекатига етиб келдик. Бекат дарвозаси олдида турган аскарлар йўловчиларнинг сафар рухсатномасини текширувдан ўтказарди. Буни кўрган Абдуллажон рухсатномаси бўлмагани учун назорат постидан ўтолмайман деб жуда қўрқди. Лекин бошқа бир чорамиз ҳам йўқ эди. Бизни Аллоҳ қўллади. Жиянимни кўтариб олган Абдуллажон, мен, бувим ва опам текширув постидан осон ўтдик. Аскарлар бизни ушлаб олмади.

Нарсаларимизни чиқиш эшигидан узоқроққа ташидик. Поезддан тушган йўловчилар нарсаларини от-араваларга юклаб кетарди. Аравакашларнинг кўпи фарғоналик эди. Бир аравакаш билан келишиб, нарсаларимизни юкладик. Аравалар гуруч бозоригача борар экан.

Нарсаларни аравага юклаётганимизда аскарларнинг эътиборини тортдик. Мени ёнларига чақиришди. Буни кўрган бувим хавотирланиб, нима гаплигини сўради. Арава узоқлашар экан, аравакаш менга гуруч бозорида кўришамиз деган ишорани берди.

Аскарлар мени сўроққа тутиб, шахсимни тасдиқловчи ҳужжатимни сўрашди.

Ҳужжатим бувимда қолганини айтгандим, мени бир бурчакка ажратиб қўйишди. Аскарлар бошқа йўловчилар билан овора бўлиб турганда сездирмай у ердан узоқлашдим.

Бекатдан чиқиб, Паттакесарнинг катта кўчасидан бир неча километр юрдим. Кейин йўл иккига бўлинди. Узоқда қамиш чайла кўринди. Чайлага яқинлашдим, у ерда бир чолни учратдим. Ундан гуруч бозорига қандай боришни сўрадим.

Чол арава йўлидан кетишимни ва бирортасидан гуруч бозорини сўрашимни айтди. Чол кўрсатган йўлдан юриб бозорга етдим. Бирпасда бувимларни ҳам топиб олдим.

Бозор яқинидаги бир карвонсаройга бориб, кунига 3 червонлик бир хонани ижарага олдик. Абдуллажон бошқа бир хонага жойлашди.

Карвонсарой эгаси бизга бир нечта идиш-товоқ берди. Ёнимизда олиб келган озиқ-овқатларимиз билан бир неча кун тирикчилик қилдик.

Кейинги кунлари гуруч бозоридан у-бу егулик олдик.

Бу ерда Фарғона вилоятидан келган 500га яқин оила бор эди. Фарғоналиклар бир-бирига кўмак берарди. Лекин бироз вақт ўтгач, озиқ-овқат муаммоси бошланди. Чунки одамлар сотиб олган егуликларининг бир қисмини Тошкент, Фарғона ва Андижондаги яқинларига жўнатарди. Биз ҳам қариндошларимизга ул-бул жўнатдик, лекин озиқ-овқатлар уларга етиб бормай, русларнинг жиғилдоғига жойлашиб кетган экан.

Бир неча кундан кейин шаҳарчадаги аҳвол билан танишиш учун бозорга тушдим. Бир чойхонага кириб ўтирдим. Бу ерда Андижон, Наманган, Қўқон ва Марғилондан келганлар ҳамюртларини топиб олиб, бир-бирлари билан ҳасратлашиб ўтирарди. Уч-тўрт киши мени гапга тутиб қаерданлигим, оилам бор-йўқлигини сўради.

Менга яқинроқ ўтирган кексароқ бир киши: “Ўғлим, тўғрисини айт, қаерга кетмоқчисан?” деди.

Мен у кишига: “Амаки, Худо хоҳласа, Саройкамарга кетаман”, деб жавоб бердим.

Буни эшитган амаки: “Э-э ўғлим, биз бир ойдан бери Деновга

кетолмай ётибмиз-у, сен Саройкамарга қандай кетасан?!" деб хайратланди.

У кишидан: "Денов қанақа жой?" деб сўрадим.

Амаки хўрсиниб: "Мен қаердан билай, очиқ мозор бўлса ҳам майли, лекин бу ердан кетишимиз керак", деди.

Чойхонадаги ўзбеклар Қўрғонтепа ва Жилликўлга кетиш учун расмий идораларга у ерда қариндошларимиз бор деб му-рожаат этган экан.

Колхозда ишлаш учун одам етишмас экан. Шу сабабли: "Саройкамарда колхоз борми?" деб сўрадим. Бир кишининг Саройкамардаги колхозда ишлаётганини билиб олдим.

Халиги кекса амаки: "Мен ҳам Саройкамарга кетаман, ўша ерда ҳам қариндошларим бўлсин", деди.

Унинг бу иложсиз қароридан қайғуга ботдим.

Бозордан қайтишда Зангиотадаги Қишлоқ хўжалиги билим юрти юртида ишлаган Аминжон хўжа билан учрашиб қолдим. У Фарғонанинг Янгисой маҳалласидан эди. У менинг бу ерда нима қилиб юрганимни сўради.

Мен: "Саёҳатга келгандим" дегандим, у: "Менга қара, ука, ни-мага келганингни яхши биламан, нега яширасан? Неча киши-сизлар?" деб сўради қатъий.

Оила аъзоларим билан бирга эканимни айтдим. У эса: "Қаерга кетмоқчисизлар?" деб сўради.

"Иложи бўлса, Саройкамарга кетамиз. Лекин кемага чипта ололмаяпмиз. Бирор чора топа олмаяман", дедим ғамгин то-вушда.

У: "Бувинг билан опангдан бошқа яна ким бор?" деб такрор сўради.

"Асакалик Қори Робийнинг ўғли Абдуллажон бор", дедим.

Аминжон хўжа: "Икки-уч кун сабр қилинг, сизга ёрдам бера-ман", деди.

Бундан жуда севиндим.

Ўқитувчимиз хайрлашаётиб: "Тағин ҳар хил хаёлларга бориб юрмагин, Сурхондарёга маориф тафтишчиси бўлиб келдим. Бал-ки Саройкамарда олдиларингга борарман", деб умидлантирди.

ҲУРРИЯТ САРИ ОҚҶАН ДАРЁ

Амударёда ҳаракатланадиган кемаларнинг чипта кассаларида одам тиқилинч эди. Тожикистонга ўтишни истаган мингларча одамни нари-бери суриб, кассага яқинлашишнинг иложи йўқ. Бекат билан шаҳар орасидаги қўрғон эса аскарлар назоратида экан. Аскарлар Бухоро, Қарши, Фарғона ва бошқа шаҳарлардан келиб Тожикистонга ўтмоқчи бўлган инсонларга қўпол муомалада бўлар, уларни назар-писанд қилмасди. Аскарларнинг зулмидан зада бўлган одамлар уларни кўрган заҳоти бирор панароқ жойга яширинар, кўздан узоқлашарди. Бу ердагилар бир иложини қилиб жанубий Тожикистонга ёки Қўрғонтепага кетишни истарди.

Менга берган сўзининг устидан чиққан Аминжон хўжа тўрт кундан сўнг турган жойимизга келди. Аминжон акани кўргач, ғам-ташвишга тўлган кўнглимиз бирдан ёришди. Ҳурмат-эҳтиром кўрсатиб, у кишини меҳмон қилдик. Абдуллажон жуда гўзал бир қўшиқ айтиб берди. “Улуғ хоқонни соғиндим” номли бу қўшиқни тингларканмиз, туғилиб ўсган тупроқларимиз ёдимизга тушиб кўзларимиз ёшланди.

Аминжон хўжа Абдуллажондан қаерга кетмоқчи эканини сўради. Абдуллажон: “Хўжам, иложи бўлса, Абдулҳамиднинг оиласи билан бирга кетаман”, деди.

Аминжон хўжа: “Қандай кетасиз? Сафар рухсатномангиз борми?” деб сўради.

Абдуллажон ташвишли бир қиёфада: “Хужжатларимнинг ҳаммаси оилам билан бирга кетди”, деди ва бошидан кечирганларини ҳикоя қила бошлади: “Сибирга сургун қилиндим. Мен вагон панжарасидан чиқиб қочдим. Абдулҳамид ака билан йўлда танишдим. Оиласи мени ўз бағрига олди. Амаки, менга ҳам бу оила билан бирга чипта ололмайсизми?” деди.

Аминжон хўжа: “Сизга ҳам чипта оламан, лекин билиб қолишса мени ҳам қамоққа тиқишади”, деди.

Абдуллажон бу жавобдан қаттиқ изтиробга тушди, чуқур хаёлларга толди.

Аминжон хўжа кетаётиб қулоғимга: “Абдуллажонни, иншааллоҳ, қутқарамиз”, деб пичирлади.

Мен севиниб қулимсирадим ва хўжага раҳматлар айтдим.

* * *

Икки кун ўтиб Аминжон хўжа уйимизга келди ва мени ёнига чақирди. Саройкамарга кема чиптаси олиш учун бирга бандаргоҳга бордик. Мен бино ташқарисида кутиб турдим.

Аминжон хўжа кассага кетди. Бироз вақтдан кейин бинодан мамнун кайфиятда чиқиб: “Тўрт кишилик билет олдим”, деди.

Аминжон хўжа: “Жўнаш вақти 1928 йил 11 май. Бу кунги кема, менимча, Қорақалпоққа кетса керак”, деб маълумот берди.

Уйга келиб Саройкамарга кема чиптаси олганимни бувимга севиниб айтдим. Бувим Аминжон хўжанинг ҳаққига қайта-қайта дуо ўқиди.

Билет олганимизни эшитган карвонсаройдаги қўшниларибиз бизнинг қувончимизга шерик бўлдилар. Қўшнилари билан гаплашиб ўтириб: “Бир-биримиздан сир сақламайлик, ким қаерга кетмоқчи бўлса, айтсин. Барибир бир-биримиздан айриламиз, яна кўришамизми-йўқми – Аллоҳга аён”, дедик ва дардлашиб ўтирдик. Ўша кеча кўқонча ош қилиб қўшнилари билан бирга баҳам кўрдик ва тонгга қадар суҳбатлашдик.

Суҳбат пайти етмиш тўққиз ёшли Акрам ота: “Бу фалокатлар қаердан бошимизга тушди-а? Ҳаммамиз оила, қариндош, мол-мулк ва юрт-элимиздан айрилиб, ўзимиз билмаган, кўрмаган ерларга кетишга мажбур бўлдик”, деб ҳасратланди.

Қўшниларибиздан яна бири Ўринбой ота эса хўрсиниб: “Му-сулмонобод Афғонистонга соғ-саломат етишиш учун биргаликда дуо қилайлик”, деди ва қўлларини очиб дуо ўқиди. Эътиборни тортмаслик учун тонгга яқин ҳамма бир-бир чиқиб, уй-уйига тарқалди.

Эртаси кун ийўл учун бозордан озиқ-овқат олдик. Карвонсарой эгаси Мўминжонга кетишимизни айтмагандик. У киши бизга кўп яхшиликлар ва ёрдамлар кўрсатди. Мўминжон акага кетишимиз ҳақида айтдим. У бизнинг ҳаққимизга дуо қилажagini билдирди.

Карвонсаройдаги оилалар ва Мўминжон ака билан рози-ризолик сўраб видолашдик.

* * *

Жўнаш вақти яқинлашганда кемага чиқиш учун дарё ёқасидаги бандаргоҳга келдик. У ерда яна икки оила бор эди. Оиламизнинг сафар рухсатномасини бандаргоҳ нозирига бердик. Ҳеч бир муаммо чиқмай ҳарбий назорат бўлиmidан ўтдик. Кемага чиққан пайтим хаёлимга ўзим туғилиб ўсган, болалигим кечган қишлоғим келди. Азон товушидан бебахра қоладиган даражада гуноҳ қилганмидик? Нега Туркистоннинг бошига бундай кунлар келди? Тангрининг ғазабига йўлиққандик. Динимизда ҳам, мажбур бўлмагунча ватанни тарк этиш тўғри эмаслиги айtilган. Фақат мажбурий ҳижратга изн берилган. Юртимизни иложсиз тарк этарканмиз, Ватанимизни кутқариш учун бир куни ортга қайтишга онт ичдик. Чунки борадиган жойимизда фақат меҳмон эканимизни, у ер бизга ватан бўлмаслигини жуда яхши англадик. Туркистонда азон саси яна таралмаса, яшашнинг ҳам маъноси қолмасди.

Бу орада биз билан кетадиган оила билан танишдик. Шерикларимиз фарғоналик экан. Улар билан бир хонага жойлаштирилдик. Бироқ рус нозирлар чипталаримиз бўлишига қарамасдан шерикларимизни ташқари чиқариб кеманинг орқасидаги солга ўтқаздилар. Уларнинг ўрнига русларни жойлаштиришди. Буларнинг ҳаммаси ҳиқилдоғимга келганди. Нозирлардан нима учун бундай қилишаётганини сўрадим. Улар агар муаммо чиқарсам, бошимизга кема орқасидаги қайиқда кетаётган оиланинг куни тушишини, манзилга етганимиздан сўнг Ванжи Панждаги колхозда ишлашга мажбур қилишларини айтишди. Бувим билан опамга қараб, мен кетадиган бўлсам буларнинг аҳволи нима бўлади деб ўйладим ва ўзимни босдим. Абдуллажон билан кўзимиз кўзимизга тушди, у мени тушунганди. “Мендан рози бўлинг”, деди у. Абдуллажоннинг мен билан гаплашиб турганини кўрган рус нозирлари у билан тортишишни бошлади. Эшик ёнида турган бошқа нозирлар Абдуллажонни ерга ётқизиb қўлларини боғлади. Жон дўстимни ҳам кеманинг орқасидаги қайиққа тушириб, ҳалиги бахтиқаро оилага қўшиб қўйишди. Мен муштларимни сиқиб, кўзларимга тўлган интиқом ёшларини ичимга ютдим.

Кема йўлга тушди. Кема орқасидаги қайиқ дарёнинг кучли тўлқинларида у ёқдан-бу ёққа тебранарди. Йўл бўйи жондай

яқин бўлиб қолган дўстимни, у тушган қайиқни зимдан кузатиб кетдим. Қайиқ ёнғоқ пўчоғига ўхшарди, дарёнинг кучли оқимида тебраниб-тебраниб борарди. Ўзимни ҳеч қачон бундай ожиз ҳис этмагандим.

Бу орада қайиқ билан кемани боғлаб турган арқон узилди. Қайиқдагилар кўрқиб оҳ-фарёд чека бошлади.

Қайиқ дарё оқими билан Афғонистон томондаги соҳилга яқин бориб қолди. Афғон аскарлари югуриб келиб қайиқдагиларни қирғоққа чиқариб олди. Жуда севиндим, чунки кема йўлида давом этар, қайиқ орқада қолиб кетганини ҳеч ким кўрмаганди. Рус нозирлари ёнимга келганда орқада қолётган қайиқни кўрмасликлари учун уларга турли-туман бемаъни саволлар бердим. Бир маҳал соҳилда қолган қайиқни кўриб, нозирлардан бири рус тилида бақира бошлади ва кема соҳилга яқинлашди. Нозирлар қирғоққа чиққан одамларни яна қайиққа ўтказди, сўнг кема ўз йўлида давом этди.

* * *

Олд палубада бир туркман қўлидаги узун таёқ билан сувнинг чуқурлигини ўлчар, ёнидаги рус нозирга гапириб борарди. Туркман нозир: “Чуқурлик 4,5 метр”, деса кема олдинга юради, мабодо “Чуқурлик 3,5 метр” деб огоҳлантириш берса, секинлашади, эҳтиёт бўлиб ўтади. Йўл давомида туркман нозирдан Амударёга бешта ирмоқдан сув йиғилишини билиб олдим. Кема уч кунда Оқтошга келди. Бу ерда бир неча соат тўхтаб яна йўлда давом этдик. Яна икки кун йўл юриб Ванжи Панжда етдик. Бу ерда қайиқдагиларни Ванжи Панждаги колхозда ишлатиш учун олиб кетишди. Абдуллажон билан узоқдан хайрлаша туриб, энди бошқа учрашмаслигимизни ҳис қилдим.

Қайиқдагиларни колхозга жўнатганларидан кейин бизнинг кемамиз ҳам бандаргоҳга яқинлашди. Бувим ва опам билан кемадан тушдик. Бир дарахтнинг тагига намат ташлаб, атрофни томоша қилиб нафас ростладик.

Эртаси кун эрталаб яна бандаргоҳга келдик, лекин у ерга ҳали йўловчилар келмаганди. Кема қачон юришини сўраганимда, хизматчилар кема кечаси жўнашини, нарсаларимизни юклашимиз мумкинлигини айтди. Кема аср номозига яқин йўлга тушди.

САРОЙКАМАРДАГИ ОФИР КУНЛАР

Ванжи Панждан Саройкамаргача икки кун суздик. Кема тонга яқин Саройкамар бекатига етиб келди. Соҳилда бандаргоҳ бўлмагани учун йўловчиларни қумли қирғоққа туширдилар. Жуда эрта бўлгани учун атрофда ҳеч ким йўқ эди. Узоқдан бир нур кўринди, ўша томонга қараб кетдим. Йўл ёқасидаги аравакаш билан бизни Саройкамарга элтиб ташлаши учун савдолашдим. Саройкамар дарё соҳилидан 30 км. ичкарида экан.

От-аравага нарсаларимизни юклаб, Саройкамарга қараб йўлга тушдик. Бир неча соатдан сўнг шаҳар марказига келдик. Бу ернинг одамлари хийла ташвишли кўринарди. Шаҳарчага етгач илк ишимиз бозорга бориш бўлди, лекин дўконлар берк экан. Бозорни кезиб юриб бир очиқ новвойхонага кўзим тушди. У ерда фарғоналик ҳамшаҳарларим ишлар экан, уларни беш ой олдин Зангиотадан қайтаётиб Марғилон бекатида кўргандим.

Новвойхона ишчилари дастурхон ёзиб олдимга янги узилган нон ва чой қўйдилар. Бизга турар жой масаласида ёрдам беришларини айтишди. Саройкамарга ҳар куни юзлаб муҳожирлар келиши, бу ердагиларнинг кўпи бошқа жойларга кўчиб кетгани сабабли аксарият уйлар бўш эканидан хабардор бўлдим.

Суҳбатимиз қизиган пайтда новвойхона эгаси Ҳасанбой салом бериб кириб келди ва ёнимиздан жой олди. У Фарғонанинг таниқли савдогарларидан эди. Бизни яқин олиб Саройкамарга қандай етиб келганимизни, ҳол-аҳволимизни сўради.

Оилам аравада кутиб ўтирганини айтдим. Шу кеча Ҳасанбойнинг уйида меҳмон бўлдик.

* * *

Эртаси куни яқин атрофдаги бир бўш уйни кўргани бордик. Уй эгаси Афғонистонга кўчиб кетган бир ўзбек оиласи экан. Саройкамарнинг ерли халқи ўзбеклар экан. Кўпи Афғонистондаги қариндошларининг ёнига кетибди. Шаҳарчадаги оилаларнинг аксарияти буюк мужоҳид Иброҳимбек лақайнинг уруғидан бўлгани учун руслар Сибирга сургун қилишидан кўрқижарди. Шу сабабли юртларини ташлаб Афғонистондан нажот топишга интиларди.

* * *

Бир неча кун ўтгач шаҳарчани айланиб юриб от бозорига бориб қолдим. Дўконлар берк эди, чунки бу ер жуда хавfli ҳудуд ҳисобланаркан. Шаҳарчада қолганлар узоқдан бир аскарни ёки шубҳали одамни кўрганлари заҳоти дарҳол йўлларини ўзгартириб, ўзларини қамишдан қурилган дўконларига бекиниб олардилар.

Саройкамар Афғонистонга ўтиб кетишни истаган муҳожирларнинг омонат ва таҳликали қўнимгоҳи эди. Бу ерда яшаб бўлмасди. Одамлар кунлаб чиқмайдиган уй ва кўчаларни оралаб ўзимга иш ахтардим.

Ниҳоят, бир куни иш топдим. Бир савдогар менга тикув цехини бошқаришни топширди. Бу ерда икки ҳафта ишладим. Кунлардан бир кун Абдуллажон иш жойимга келди, бизни қидириб-қидириб охири топибди. Бир неча дақиқа туш кўрмаяпманмикан деган хаёлда қотиб турдим. Кўзимни очдим, юмдим – Абдуллажон барибир қаршимда турарди. Жон жигаримни бағримга босдим, аммо тилим тутилган эди. “Аҳволларинг яхшими?” деган гап онгимда чарх урарди-ю, уни тилимга кўчиролмасдим. Бу сассизликни Абдуллажоннинг: “Оғайни, нима бўлди, мен билан гаплашасанми-йўқми?” деган сўзлари бузди. Ўзимни қўлга олдим, сўнг: “Дўстим, ахир бу фоний дунёда яна кўришишимиздан умидимни узгандим. Лекин Аллоҳ йўлларимизни яна бирлаштиради, беадад шукрлар бўлсин. Ҳайрон қолдим, у қонхўр русларнинг қўлидан қандай қутулдинг? Сени боғлаб, қайиққа ташлаганлари кўз олдимдан кетмади. Сенга қандай зулм ўтказдилар? Қандай қилиб озодликка эришдинг?”

Абдуллажонни диванга ўтқазиб, ҳикоясини тинглай бошладим: “Колхозда яхши ишлаб ишонч қозонганим учун бир куни колхоз молларини бозорда сотиш вазифасини менга топширдилар. Бозорда савдо қилаётиб қулай фурсатни топдимда, ўзимни оломоннинг ичига урдим. Сизнинг Саройкамарда бўлишингизни тахмин қилиб, шу тарафга йўл олдим ва кеча етиб келдим. Марғилонликлардан сизни суриштирдим. Ниҳоят, шу ерда ишлаётганингизни аниқладим ва оёғимни қўлимга олиб ҳузурингизга келдим. Бувингиз, опангиз яхшиларми? Иншааллоҳ, яхши бўлсалар керак. Жиянингиз қалай?” деб

сўради у ҳикоясини тугатаркан. Мен ҳам ҳаммалари яхши эканликларини айтдим. Абдуллажон ишсиз қолиб қийналмаслиги учун ишимни унга топшириб, ўзимга бошқа иш қидирдим. Бир неча кундан сўнг Тожикистон фирмасидан бир иш топдим. Бу ерда жуда кўп ўзбек меҳнат қиларди. Бу ердаги вазифам ишчиларни назорат этиш эди. Ажабланарлиси, бу ерда ишчиларга маош берилмасди. Одамлар қорнини тўйдириш учунгина ишларди. Бу ердаги адолатсизлик ва оғир шартларга бир ойгина чидай олдим, холос.

* * *

Бир куни марғилонлик машҳур тикувчи Маҳмуджон билан Аминжоннинг Саройкамарга келганини эшитдим. Аминжон бозор қўмитасида масъул вазифани бажараркан, Маҳмуджон ҳам бир мактабда ўқитувчи экан. Ҳар иккаласи ҳам Ўзбекистондан келган муҳожирларга ёрдам бераётган эмиш.

Уларни топиб кўришганимдан жуда севиндим. Мендан қачон келганимни сўрадилар. Бир ойдан кўп бўлганини айтдим.

Уларнинг ёрдами билан кичик бир дўконча очдим. У ерда тўқимачилик моллари ҳамда полиз маҳсулотлари сотишни бошладим. Савдо юришиб кетди.

Бу орада Қоратоғдаги колхозларда егиштирилган қовун ва тарвузларни ҳам дўконга олиб келдим, натижада бозорим янада жонланди. Афғонистонга кетиш учун анчагина пул тўпладим.

Афғонистонга қочишни истаган муҳожирларнинг айримлари бу ишнинг уддасидан чиқар, баъзилари рус аскарларининг қўлига тушиб ҳалок бўларди. Афғонистон ва Тожикистон ўртасидаги чегара ҳудуди ҳисобланган Амударё соҳилидаги тиканли тўсиқлардан ўтмоқчи бўлган одамларни аскарлар пулемётлардан ўққа тутарди. Тиканли чангалзор ичида мук тушиб олганларга қарата аямай, тўхтовсиз ўқ ёғдириларди. Бир сафар симтўрлар орқасига яширинган фарғоналик Абдуллажон носфурушнинг хотини аскарларнинг ўқларига қалқон бўлди. Қонга ботган бечорага ҳеч ким ёрдам бера олмади. Рус аскарлари бир ғариб аёлнинг жон беришини бизга томоша қилдирдилар. Қўлга тушган Абдуллажон носфуруш ва унинг болалари Саройкамар қамоқхонасида бир неча ой қолиб кетди. Мен Афғонистонга ўтишимдан бир кун олдин уни озод қилишибди.

Кейинроқ эшитишимча, Абдуллажон болалари билан қайиқда Афғонистонга ўтиб олибди.

Саройкамарда эшитганим бир воқеани айтиб берай: Наманганнинг машҳур дин олимларидан бир киши русларга қолдириб кетишни истамаган энг ноёб китобларини отиға юклаб Амударёдан кечмоқчи бўлибди. Лекин отга юклар оғир келиб чўка бошлабди. Олим китобларни сувга отиб юборишга кўзи қиймай, ўз елкасига олибди. Афсуски, китобларни кўтариб сузишга кучи етмай чўкиб ўлибди.

Бу аччиқ хабарни эшитганлар қайғуга ботди ва бу хил турмушнинг охири ўлим бўлишидан ташвишга тушди.

Саройкамарнинг ҳудуди катта ва сувлари кўп бўлишига қарамай, ерли халқ рус босқини сабаб ўз юртларини ташлаб Афғонистонга кетишга мажбур бўлди. Шаҳарчада яшаётганлар бошқа жойлардан келган муҳожирлар эди.

Кўшним Жалол қассоб билан муносабатимиз яхши эди. Бувим унинг қизи Тўтихонга диний билимлардан сабоқ берарди. У руслар тақиқлаган динимизни ёшлиги сабабли яхши ўрганолмаганди. Жалол қассоб Саройкамарнинг тубжой ўзбекларидан бўлгани учун шаҳарчага келган ўзбекларга кўп ёрдам берарди. У ва дўстим Абдуллажон билан бирга узун суҳбатлар қураддик. Мени “ўғлим” деб атарди. Бир куни Жалол қассоб кун кўриш оғирлашиб кетгани, яшашга ҳам ишонч қолмагани, шу боис Афғонистонга кетишини, агар рози бўлсак, бизни ҳам олиб кетишини айтди. “Бувинг қизимга жуда катта яхшилик қилди, у кишидан қарздормиз. Қизимга динни жуда гўзал ўргатди”, деди.

Афғонистоннинг Андхўй шаҳрида Жалол қассобнинг қариндошлари бор экан. Абдуллажон ва мен унинг фикрини қабул этдик, бирга кетишга сўз бердик.

* * *

Саройкамарда Эшонхон исмли ғоят миллатпарвар ва ватанпарвар киши бор экан. 1927 йил сентябрида руслар уни қўлга олиб, ўлимга маҳкум этишади. Халқ кўз ўнгида Эшонхонни отиб ташлашади. Шундан кейин Саройкамар халқи рус коммунист тузумининг асл мақсад-моҳиятини тушуниб етади.

* * *

1928 йилнинг рамазон ойида рўзаларимизни тутиб, эсон-омон ҳайитга етдик. Руслар қўлга олиши мумкинлигига қарамай, ҳайит намозини ўқиш учун теварақдаги қишлоқ ва маҳалла одамлари эски жомега оқиб кела бошлади. Бир неча оғайнилар билан бирга саҳар туриб жомени тартибга келтирдик. Жойнамоз ўрнига тўн ва пўстинларимизни ерга ёйдик. Саксон ёшлардаги бир мулла минбарга чиқиб хутба ўқишни бошлаган пайти қирқ нафарга яқин рус аскарлари қўлида милтиқлар билан келиб жамоатга ташланди. Одамларни қўндоқ билан уриб масжиддан ташқарига чиқардилар. Бир неча аскар саксон ёшли муллани ерга ётқизиб ўлгунича калтаклади.

Рус аскарлари ғалаёнга келган халқни тўхтатиш учун олдин ҳавога ўқ отди. Ғазабимиз босилмас, қўлимизга илинган нарсани аскарларга қарата отардик. Вазият кескинлашиб бораётганини кўрган рус аскарлари жамоатга қаратиб ўт очди.

Тахминимча, беш киши ўлди, йигирма киши яраланди.

Бу воқеа рўй берган чоғда ёнимда бўлган жон дўстим Абдуллажон оғир яраланди. Унинг ёнида турган рус аскарлари ҳеч кимни ўлган ва яраланганларга яқинлаштирмасди. Бироз вақт ўтгандан кейин аскарлар кетди. Шу заҳоти Абдуллажоннинг ёнига югурдим. Оғзидан қон келар ва тўхтовсиз шаҳодат калимасини ўқирди. Қон қардошим, жон жигарим қўлларимда жон берди. Ўша пайтда биргина нарсани – қўлимда қурол бўлишини истардим. Жамоат ҳайит намозини ўқий олмай уйига тарқалди. Байрам бўлишига қарамай кўчада зоғ ҳам йўқ эди.

Ҳайит намозига имомлик қилиш учун келган муллани ҳеч ким бошқа кўрмади. Ўликми-тирикми, соғми-касалми – билолмадик.

* * *

1929 йилнинг қиши эрта келди. Бозордан егулик топиб бўлмасди. Нима қилишини билмаган одамлар Қоратоғ ортига, Жилликўл томонларга кўчиб кета бошлади.

Менинг дўкондаги ишларим ҳам юришмай қолди, шу сабабли уйдаги баъзи нарсаларни сотишга мажбур бўлдим, бундан бувим жуда сиқилди.

Бир куни марғилонлик Орифхўжа эшон озиб-тўзиб кетган ҳолда ёнимизга келди ва оч-наҳор қолганини, хор бўлганини айтди. Уни дарҳол уйга олиб кирдик, ичишга шарбат бердик. Орифхўжа эшоннинг аҳволи ҳаммамизни қайғуга солди.

Бувим: “Эшон (дин одами, олим) каби инсонларга ёрдам бериш керак, унга истаган ҳамма нарсасини беринглар”, деди.

Орифхўжа эшон шугина яхшилигимиздан беҳад хурсанд бўлди, кўзларига ёш олиб бизни дуо қилди.

Ҳар куни фақирларга иккита нон ва бошқа егуликлар беришни одат қилдик.

Орифхўжа эшонни Марғилонда тоғамнинг дўконида ишлаган пайти танигандим. Диндор, ишонса бўладиган киши эди. “Орифхўжа эшонни ҳам Афғонистонга бирга олиб кетайлик”, дедим бувимга. У киши рози бўлди.

Бу хусусда маслаҳатлашиш учун Жалол қассобнинг ёнига бордим.

Жалол ака таклифимни маъқуллади ва: “Бизга ҳам одам керак, лекин жуда эҳтиёт бўл, ҳар кимни ёнингга олаверма”, деб тайинлади. Сўнг Орифхўжа эшон ҳақида сўради. Мен уни Марғилондаёқ таниганимни, ишончли ва яхши одам эканини айтдим.

Жалол қассоб: “Ундай бўлса, 5 червон берсин, бирга олиб кетамиз”, деди.

Мен чўнтагимдан беш червон чиқариб Жалол акага бердим. У киши: “Сен пулларингни бекорга сарфлама. Афғонистонга етгунча ҳали кўп пул керак бўлади, – деди. – Гапларимни яхшилаб қулоғинга қуйиб ол. Маҳалламиздаги Файзи Бомба ўта хоин ва золим одам. Афғонистонга кетмоқчи бўлган кишилар ҳақида русларга хабар беради, натижада одамлар қўлга тушади. Файзи Бомба русларга бор-йўғини сотган коммунист -- ватан хоинидир. Эҳтиёт бўл”.

Эртаси куни чуствлик оғайнимиз Слимжон ва яна ўн икки кишини чақириб, хатми Қуръон ўқитгирдик. Овқатдан сўнг ватанимиз аҳволи ҳақида суҳбатлашдик.

Етмиш ёшлардаги бир киши ўрнидан туриб: “Биз бирликда бўлмаганимиз учун бошимизга шундай фалокатлар келди. Оиламиздан, қариндошларимиздан, молу мулкимиздан, энг муҳими – гўзал ватанимиздан айрилиб ғурбат томон кетяпмиз. Ҳосилдор тупроқларимизни ўзиники қилиб олишни истаганлар ўз халқини бизнинг ерларга жойлаштириб, туркистонликларни йўқ этмоқчи”, деди.

Бироқ бу одамнинг гап-сўзларига мендан бошқа ҳеч ким жиддий эътибор бермади.

Йигитлардан бири: “Амаки, сиз хавотир олманг, туркистонликларни ҳеч ким йўқ этолмайди”, деди.

Кекса амаки: “Агар биз бирлашмасдан, руслар истаган каби ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, уйғур ва тожик бўлиб бўлиниб кетсак, душман албатта ғалаба қозонади”, деди.

Суҳбат тугаганда вақт алламаҳал бўлиб қолганди. Бир-биримиз билан кучоқлашиб хайрлашдик. Айримлар Деновга, Каттақўрғонга, қолганлар яна бошқа жойларга кетишни истарди.

Эртаси куни Жалол қассоб билан Афғонистонга кетишимиз ҳақида маслаҳатлашдик. У киши: “Кетишимиздан ҳеч кимнинг хабари бўлмасин. Сиз наманганлик Олимжон аканинг даласига бориб гаплашинг. Бошқалар сизни ўша ерга ишлагани кетди деб ўйласин”, деб тайинлади.

Жалол қассобнинг уйдан қайтаётганимда бир қўшнимиз: “Афғонистонга қачон кетасизлар?” деб сўради. У одамнинг Файзи Бомба билан яқин оғайни бўлганини билганим учун: “Яқинда Марғилонга қайтмоқчимиз”, дедим. Кетишимиздан Файзи Бомба хабар топмаслиги учун эҳтиёт бўлмасак бўлмасди.

ДАРЁДА ОҚҚАН УМИДЛАР

Жалол қассоб билан яширинча йўл режасини туздик. Декабр ойининг сўнгида йўлга чиқишга келишдик. Чунки қиш ўрталарида дарёда сувлар пастларди. Қор ёққан пайтлари рус аскарлари дарё ёқасида кўп ҳам айланиб юрмасди. Янги йилдан олти кун олдин сафарга чиқамиз деб режалаштирдик.

Саройкамарга Туркистоннинг ҳар хил ҳудудларидан оилалар кўчиб келарди. Фурсатини топиб, Амударёнинг Арҳаёр ва Ўртабулоқ қисмидан Афғонистонга ўтарди. Бу жойларда дарё иккига бўлиниб саёзлашарди. Лекин дарё соҳили яйдоқ дала бўлгани сабабли пойлоқчилик қилиб юрган рус аскарлари Афғонистонга ўтишни истаган одамларни бемалол кўриб турарди. Шунга қарамай, одамлар ўлимни бўйнига олиб дарёдан кечаверарди. Эшитишимча, рус аскарлари юзлаб одамларни отиб ўлдирган, қўлга олганларини Сибирга сургун қилган. Биз дарёни кечмоқчи бўлган жойда сув сатҳи жуда баланд ва шиддатли, қирғоқ тиканли тўсиқлар билан ўралганди. Ўтиш қийин бўлгани учун рус аскарлари бу ерда доим айланиб юрмасди.

Белгиланган сафар кунимиз келди.

Оғир йўлчиликка кучли тайёргарлик кўриш керак эди. Овқатланиб олгач, энг керакли ва енгил нарсаларимизни елкамизга ордик, оғирларини Жалол қассобнинг отига юкладик.

Оқшомга яқин йўлга тушдик.

Орифхўжа эшон бувимнинг тирсагидан тутиб, юришига ёрдам берарди.

Опам бардам эди, боласини бағрига босганча йўл юрарди.

Ҳеч кимга кўринмай Саройкамардан чиққанимизда қутулдик деб жуда севиндик. Пахта даласидан тахминан 1 км. узоқлашганимиздан сўнг дарё йўлига бурилдик. Бу йўлдан арвалар жуда кам юргани кўриниб турарди.

Жалол қассоб пахта пайкалига кириб яширинишимизни айтиб, ўзи атрофни яхшилаб кўздан кечирди. Йўлдан бошқа биров юрмаганига қаноат ҳосил қилгач, ортидан боришимизни ишорат этди. Дарё йўлига чиқиб тиканли баланд тўсиқлар орасига кирдик. Бир-биримиз билан гаплашмай кеча қоронғулигида тез-тез қадам ташлаб борардик. Озгина шовқин чиқариш ҳам бизни ўлимга олиб борарди. Йўлда йиғлаб, бизни хавф-хатарга қўймаслиги учун опам-

нинг қизи Муниснинг овқатига бироз кўкнори қўшиб ичиргандик. Ғудак йўл бўйи ухлаб ҳаётимиз омон қолишига имкон берди.

Тиконли тўсиқлар орасида ярим соат юрганимиздан сўнг Жалол қассоб тўхтаб, кутиб туришимизни шивирлади. Ўзи ёнимиздан узоқлашиб, қоронғилик қаърида ғойиб бўлди.

Кўп ўтмасдан узоқда ой шуъласида шарпаси кўринди ва қўли билан ёнига боришимизни ишорат этди.

Биз ўрнимиздан туриб ўша тарафга қараб йўлга тушдик.

Жалол қассоб паст овозда дарё қирғоғида яшайдиган Ҳасан ота исмли одам Афғонистонга ўтмоқчи бўлганлар ҳақида русларга хабар беришини, икки томонга хизмат қилишини айтди. Ҳасан ота одамларга дарёдан ўтишлари учун ёрдам берар, ўзига ёқмаганларни эса русларга сотар экан.

Жалол қассоб атрофни кузатиб, Ҳасан отанинг уйига кетди. У бир муддат ўтгач ташқарига чиқди, унинг ишораси билан уй томон юрдик. Ҳасан ота овоз чиқармаслигимизга ишора қилиб, бизни кичик сомонхонага олиб борди. Хаммамизни сомоннинг орқасига яширди.

Бу орада Ҳасан ота бизга чой ва нон келтирди. Кейин хотини келиб, бувим билан опамни уйига олиб кетди. Жалол қассоб билан Ҳасан ота ташқарига чиқиб гаплаша бошлади. Бироз вақт ўтгач Жалол қассоб сомонхонага келди ва мендан: “5 червонинг борми?” деб сўради. Сўнгра аҳволни тушунтирди: “Ҳасан ота ўттиз йиллик оғайним, унга 5 червон берсак яхши бўларди. У бу пулга сут, қаймоқ ва ароқ олиб чегарада кутиб ўтирган рус аскарларига олиб боради. Оққулоқларни бот-бот сийлаб тургани сабабли Ҳасан ота ва унинг яқинлари ўзлари истаган пайт Афғонистонга бемалол ўтиб-келиб туради”.

Чўнтагимдан 5 червон чиқариб Жалол қассобга бердим.

У пулни ташқарида турган Ҳасан отага олиб бориб берди. Қорнимизни тўйдириб олгач, сомон устида ухладик. Ҳаво жуда совуқ эди, кийимларимизга яхшилаб ўраниб ётдик.

* * *

Бомдод номози маҳали ташқаридан Ҳасан отанинг товуши эшитилди. Мен сомонхона эшигидан бошимни секин чиқариб ташқарига боқдим. Уй ёнида Ҳасан ота билан икки отлиқ рус аскари кулишиб турарди. Аскарларнинг қўлида халталари бор эди. Мен шу тобда чўнтагимда турган пичоқ билан рус аскарларига ташланиб, уларни ўлдиришни истардим. Лекин ҳар до-

имгидай бувимни, опамни ва жиянимни ўйлашга мажбур эдим. Қанийди, улар ёнимда бўлмаса, анавилардан қон қардошимнинг интиқомини олган бўлардим.

Аскарлар бироз вақт ўтгач кетди.

Эртаси куни сомонхонадан умуман ташқарига чиқмадик.

Оқшом чоғи Ҳасан ота нон ва катта косада шўрва олиб келди.

Жалол қассоб ва Орифхўжа эшон билан бирга овқатландик. Кейин бувим ўзи ўтирган хонага мени чақирди. Уй эгасининг аёли уларга яхши қараганини ва бу ердан Афғонистонга таҳликасиз ўтиш учун опамнинг боласига яна кўкнор ичиришимизни тавсия этди. Опам кўкнорни майизга аралаштириб гўдакка едирди. Бувим билан опам Ҳасан отанинг аёлига ташаккур билдириб хайрлашди. Ҳаммамиз бирга уйдан чиқиб дарё томон йўлга тушдик. Жалол қассоб сигир терисидан ясалган 12 дона меш ва 15 дона тайёқни отга юклаганди. Қоронғида бир соат юриб дарё соҳилига келдик. Бу пайтда қор бўрони бошланган, кўз очишга қўймасди. Бир амаллаб қирғоққа етдик.

Жалол қассоб қайиққа яхши ўрнашиб олишимизни тайинлаб, отнинг нўхтасидан ушлаб ҳаракатланишимизни айтди.

“Бисмиллоҳ, Аллоҳу акбар” деб қайиққа чиқиб суза бошладик. Амударёнинг шиддатли оқими бўйича кетардик. Қоронғида Амударё даҳшатли бир шовқин билан оқарди. Кучли оқимда таваккал кетиб бораётган бир пайтимизда от бирданига типирчилашга тушди. Бу пайтда Амударёнинг совуқ сувларидан ўлим нафаси келаётганини ҳис этардик. Қайиқда ўтирган аёллар бақир-чақир билан дуо ўқиб борарди.

Тахминан бир соат чамаси сувнинг шиддатли оқими бўйича суздик. Ана кетдик, мана кетдик деб турган пайтимизда дарё сувлари бизни яна қайтариб бериги қирғоққа олиб келди. Лекин Жалол қассоб гирдобга тушганимизни сезиб қолди. Отнинг нўхтасидан тутиб дарҳол оқим томонга бурди. Тахминан, 20 метрча оқим бўйлаб сузганимиздан кейин қирғоққа яқинлашишга муваффақ бўлдик. Қирғоққа чиқиш учун қумли соҳил томон суздик. Ниҳоят, Афғонистон тарафидаги қирғоққа чиқдик.

Кийимлари шалаббо бўлган аёлларни қайиқдан олиб қирғоққа чиқардик. Дарёдан соғ-саломат кечиб ўтишимизни насиб қилган қодир Аллоҳга беадад шукроналар айтдик. Бутунлай кучдан қолганимизга қарамай қайиқдаги юкларни секин-аста тушириб олдик.

АФФОНИСТОНДАГИ ҚҲЙИНЧИЛИКЛАР

Бизни дарёдан ўтказиб қўйган Жалол қассоб кутилмаганда тўқайзорга кириб ғойиб бўлди. Оиламиз дўсти бўлган одамнинг бу хатти-ҳаракати бизни қайғуга солди. У ҳатто хайр-маъзурни ҳам насия қилганди.

Шиддатли қор ва совуқдан музлаб қоладиган даражада эдик. Бувим, опам ва бувакни кўрпа-тўшакларга ўраб бирқанча вақт ўзларига келишини кутдик.

Бу пайт узоқда бир одамнинг у ёқдан бу ёққа ўтганини кўрдим. Ўрнимдан туриб одамнинг ортидан қувиб етдим ва ушлаб олдим.

Бу одам ҳам биз каби қайиқчига 10 червон бериб дарёдан ўтган экан. Қайиқчи уни ҳам ёлғиз ташлаб қочиб кетибди. Исми Иброҳимжон мулла бўлган бу одам совуқдан қотиб қолар даражада эди. Уни ҳам бир кўрпага ўрадим, кейин қорда юмалата бошладим. Бир-икки соатдан сўнг Иброҳимжон мулла ўзига кела бошлади.

Бу орада афғон аскарлари ёнимизга келиб: “Хуш омадед”, деб бизни қарши олдилар. Аскарлар улар билан бирга соқчилик бўлинмасига боришимиз кераклигини айтди. Йўлга чиққанимизда аскарлардан бири отидан тушиб бувим билан опамни миндирди.

Орифхўжа эшон, Иброҳим мулла ва мен аскарлар ортидан эргшиб Қаламгузар соқчилик бўлинмасига етдик.

Бўлинма қамишдан ясалган бир чайлага жойлашган эди. У ерда анчагина аскар бор эди. Улар бизни илиқ кутиб олди. Совуқдан музлар даражада бўлганимиз учун бирданига оловда исинишимизга рухсат бермадилар. Дам олишимиз учун бир хонада бизни ёлғиз қолдиришди. Хонада узоқ вақт ўтириб ўзимизга келиб олишга ҳаракат қилдик. Анча вақт ўтгач, аскарлар бизга ўтин олиб келиб бердилар. Кейинроқ нон ва шўрва келтиришди. Аскарлар бизга яхши муносабат кўрсатарди. Лекин яхшилиқнинг жавоби сифатида ора-сирада биздан совға сўраб туришарди. Биз ҳам қўлимиздаги қимматбаҳо ипак матоларни ва бирқанча буюмларни ҳадя қилдик. Бир томондан – аскарларнинг яхшилиқлари, бир томондан – мусулмон Афғонистонга эсон-омон етишганимиз учун шукр қилардик.

Иброҳимжон мулла жуда чиройли тиловат қиларди. Бомдод

намози вақтида азон чақирди. Ўша пайт этларим жимирлашиб кетди, чунки узоқ замонлардан бери илк бора азон товушини эшитаётгандим. Нақадар оғир кунларни бошдан кечирдик. Бомдод намозига аскарлар ҳам қўшилди, кичик бир жамоат бўлиб ўқидик. Қаламгузар соқчилик бўлинмасидаги аскарлар Имомжонга жўнатилишимизни айтди. Лекин у ерга кетишимиз учун Имомжон соқчилик бўлинмасидан буйруқ келиши керак экан.

Бўлинмада яна бир ҳафта қолганимиздан кейин уч отлик аскарга бизни Имомжонга олиб бориб ташлаш юклатилди. Бувим билан опамни бўлинма берган отга миндирдик. Ўзимиз яёв йўлга тушдик. Имомжонга кечки пайт кириб бордик. Сотимиз бўлмагани учун аскарлардан хуфтонга азон чақирган чақирилмаганини сўрадим. Улар азон чақирилганини айтди.

Хуфтон намозини адо қилгач, бирорта таниш-билиш учрармикан деб ташқарига чиқдик. Чойхонада ўтирган пайтимиз бир афғон аскарни келиб, қоладиган жойимиз бор-йўқлигини сўради. Турар жойимиз йўқлигини билгач, бироз кутиб туришимизни айтиб чиқиб кетди. Хийла вақт ўтиб ёнида бир одам билан кириб келди. Хўжандлик тожик Шамдонхўжанинг бир карвонсаройи бор экан, биз каби муҳожирларга ижарага уй берар экан. Шамдонхўжа бир хона кунига 20 червон туришини айтди.

Аскар Шамдонхўжага: “Булар фақир одамлар, кунига 1 червон бера оладилар, холос”, деб унга қаттиқ-қаттиқ гапирди. Шамдонхўжа аскарнинг танбеҳидан бўйнини эгди ва бизни карвонсаройига олиб кетди.

Бувим ва опам билан бирга бир хонани ижарага олдик. Шамдонхўжага 3 червон бердим. Эшонхўжа билан Иброҳим мулла ёнимиздаги бўш хонани олди.

Ўша кеча жуда совуқ эди. Хонадаги ўтинлар ҳам ҳўл бўлгани учун яхши ёнмасди. Тонггача ҳўл тўшакларга ўралиб ухлашга уринар, Туркистонда кўрган кунларимизни ўйлаб ётар ва бир кун ватанимиз бу жирканч босқиндан қутилишини хаёл қилардик.

Эртаси куни бозорга чиқдим. Атрофдагиларнинг кўпи фарғоналиклар экан. Одамлар бир-бирлари билан ҳазиллашар, олди-сотди қилар, ҳаётларини бир маромда давом эттирарди. Мендан Афғонистонга қачон келганимни сўраб, кеча келганимни билишгач: “Эркинлигинг қутлуғ бўлсин, иншааллоҳ, ватани-

мизни кутқарадиган кунлр ҳам келади”, деб табрикладилар, дуо қилдилар.

Бозорда савдо қилиш учун бир баққол дўконига кирдим ва ўзбек тилида бир кило гуруч олмоқчилигимни айтдим. Лекин у ўзбекча билмас экан. Имо-ишоралар билан гуруч олмоқчилигимни билдириб, 1 червон бердим. Баққол бу пулга 7 кило гуруч ва пулнинг қайтимини берди. Бу ҳолатдан жуда ҳайрон қолдим. Ортган пулга қассобдан бир кило гўшт харид қилдим. Шунча савдо қилганимга қарамай, қўлимда яна уч афғоний танга ортиб қолганди.

Нарсаларни карвонсаройга олиб келиб бувимга бердим ва бозордаги ҳолатни тушунтирдим. Бувим ҳам Ўзбекистонда шу пулга бу қадар кўп нарса олиш мумкин эмаслигини айтди.

Эртаси куни Имомжонни кезиб иш қидирдим. Ўзбек юртдошларга иш излаётганимни айтдим. Лекин улар бу ерда иш топиш жуда қийин масала эканини сўзлади.

Имомжон бойларидан бирининг боғдаги уйида ўтин ёришга ёлландим. Лекин иш жуда оғир эди. Бир неча кун ичида қўлларим пўрсилдоқ бойлади. Бу иш билан бир ҳафтагина шуғулландим ва ундан воз кечишга мажбур бўлдим.

Бир неча кундан сўнг шу ерда орттирган танишим Холхўжа билан бирга кўча бўйида бир ошхона очдик. Бу ерда таъми тақрорланмас ва лаззатли Туркистон палови ва манти пиширдик. Қисқа вақт ичида Имомжоннинг ерли халқи ва ташқаридан келганлар ошхонамизнинг доимий мижозлари бўлиб қолди. Овқатдан мамнун хўрандалар бизга раҳмат айтар ва яна келишларини билдирарди.

Бир куни олти нафар афғон аскарлари ошхонага келди. Бир бурчакка ўтириб палов буюришди. Аскарлардан бири ош солинган қозонга яқинлашди ва қозоннинг ярми ёғ билан тўла эканини кўрди. Аскар этигидан пайтавага ўхшаган латта чиқариб қозонга ботирди ва этигини мойлай бошлади.

Холхўжа ака бу қилиқдан қаттиқ асабийлашди. Афғон аскарлари баъзи-баъзида овқат пулини тўламай ҳам кетарди. Шу боис Холхўжа ака уларни жуда ёмон кўрарди. Аскарнинг фаросатсизларча қилган ҳаракатини кўргач, унга ғазаб билан қаради. Афғон аскарлари эса тиржайди, буни кўриб Холхўжа ака

доғ бўлиб турган ёғни унга қаратиб сочиб юборди. Аскар қочиб қолди, бўлмаса ёғда қовурилиши аниқ эди. Афғон аскарлари билан ўртамизда жанжал чиқди. Натижада аскарний бўлинмадан буйруқ берилиб, бизни қамоққа олишди, у ерда бир ҳафта қолдик. Холхўжа акани юзини таниб бўлмайдиган даражада калтакладилар. Холхўжа аканинг аҳволига боқиб, Туркистонда руслар билан бўлган воқеалар эсимга тушарди. Биз Ватанимиздан айрилиб Ислом ўлкасига келгандик. Куч тўплаб Ватанимизни қутқармоқчи эдик. Хато қилдикмикан деган ўй миямда чарх уриб айланарди. Имомжонда ўзбеклар кўпчиликни ташкил қиларди. Бирор бало чиқмасин деб бизни озод қилишди. Тўғри ошхонага қараб кетдик. Ошхонани афғон аскарлари талон-тарож қилиб ёқиб юборибди. Шундай қилиб, ишсиз кунларимиз яна бошланди.

Аллоҳнинг марҳамати туфайли озиқ-овқат анча арзон эди. Масалан, бир дона ипак рўмолни сотиб бир ҳафта тирикчилик қила олардик. Матоларни сотиб уч ой тирикчилигимизни эплдик. Имомжон ҳокими шаҳар ободонлашиши учун муҳожирлар шу ерда қолишини истарди. Туркистонликлар қаерга боришларидан қатъи назар тиришқоқлиги ва покиза тутуми билан кўпчилликка маъқул бўларди. Улар ён-атрофдаги одамлар билан иноқ яшарди. Имомжон кичикроқ жой бўлгани учун иш топиш жуда қийин эди. Туркистонлик муҳожирларга Хонобод ва Мозори Шарифга кетишлари учун изн беришмасди. Чунки маҳаллий ҳокимият Имомжон ривожланиши йўлида биздан фойдаланишни истарди. Кўп вақтлардан бери ишсиз бўлганим учун осонроқ иш топишим мумкин бўлган Хонободга қочдим.

* * *

Хонободга келгач, бирорта таниш чехрани учратармиканман деб ҳар томонга назар ташларканман, кимдир номимни тутиб: “Абдулҳамид! Абдулҳамид!” деб чақирганини эшитдим. Овоз келган томонга қараганимда Саройкамарда танишганим Турсунбой мен томонга югуриб келаётганини кўрдим. Бир-биримизни кучоғимизга олиб кўришдик. Турсунбой мени ўзининг новвойхонасига олиб борди. Бу ерда ишлайдиганларнинг кўпи фарғоналик экан.

Турсунбой оилам қаердалигини сўради. Бувим, опам ва жияним Имомжонда қолганини, у ердаги муҳожирларга бошқа жойга кетиши учун рухсат беришмаётганини ва ишсизлик энг юқори даражада эканини айтдим. Шу сабабли бу ерга келганимни, агар Хонободда яшашга рухсат ололсам, оиламни ҳам кўчириб кела олишимни сўзладим.

Турсунбой сўзларимни эшитгач, мени Исмоилжон исмли кишининг олдига олиб борди.

Исмоилжон давлат идоралари билан боғлиқ ишларни битиргани учун “Саройбанд” номи билан машҳур бўлганди.

Турсунбой ва Исмоилжон билан бирга яшаш рухсатномаси берадиган бўлимга бердик. Хизматчилар бу масалада Мулла Ҳотам Лашкарбоши ёрдам бера олишини айтди. Мулла Ҳотам Хонободга янги келган муҳожирларга яшаш рухсатномаси масаласида кўп кўмак берар экан. Бундан ташқари, ноҳақ қамоққа тушганлар озод қилиниши учун ҳам кафил бўлар экан.

Хизматчилар берган маълумот бўйича Турсунбой билан Мулла Ҳотам Лашкарбошининг иш жойига бердик. Турсунбой у кишига зиёратимиз сабабини айтди. Мен яшаш рухсатномаси олсам, оиламни Хонободга олиб кела олишим ҳақида сўзладим. Гап-сўзларига қараб Мулла Ҳотам Лашкарбоши хушсуҳбат ва камтарин одам эканини англадим.

У бизга Эгамберди қўрбоши ва Шермуҳаммадбекнинг Туркистонда русларга қарши қилган жанглари, қаҳрамонликлари ҳақида ҳикоя қилди. Шермуҳаммадбек рус зулмидан қочиб Афғонистон пойтахти Кобулга келиб жойлашибди. Мулла Ҳотам, Ёқубжон Пилимёт, Эгамберди қўрбоши, Комилжон қўрбоши ва бирқанча Туркистон миллий қаҳрамонлари ҳозир Хонобод шаҳрида истиқомат қиляпти экан.

1920 йили Шермуҳаммадбек Туркистонда русларга қарши курашаётиб, Афғонистон армиясида таълим олиши учун 66 нафар йигитини жўнатганди. У пайтлари Нодиршоҳ Хонободда полковник бўлган экан. Ўзбек йигитлари Нодиршоҳ қўмондонлигида ҳарбий таълим олади. Ушб аскарларнинг айримлари ҳозир ҳам шу ерда яшар экан. Бу аскарларнинг қўмондони бўлган Мулла Ҳотам: “Шермуҳаммадбек Кобулга кетди, мен Хонободда қолдим. Исмоилжон ака бизга кўп яхшиликлар қилди. Уларнинг

ёрдамида тартиб-қондани ўргандик. Расмий идораларда эътибор орттирдик”, деди. Мулла Ҳотам Лашкарбоши эртагаёқ яшаш рухсатномаси олишим мумкинлигини айтди.

Эртаси куни бир ўзим Мулла Ҳотамнинг ёнига бордим. Мени олиб бўлинма қўмондонининг хонасига кирди. Қўмондон Мулла Ҳотамни иззат-ҳурмат билан қаршилади, бирор хизмати бор-йўқлигини сўради. Мулла Ҳотам мени кўрсатиб: “Бу йигитга яшаш рухсатномаси керак”, деди.

Қўмондон дарҳол бир хизматчини чақириб яшаш рухсатномасини ёзиб, тайёрлаб келишини буюрди. Кўп ўтмай ҳужжат тайёрланиб менга берилди.

Яшаш рухсатномаси олганимга жуда севиндим ва қўмондон билан Мулла Ҳотамга сўнгсиз раҳматларимни изҳор қилдим. Ўша кеча кўнглим роҳат топиб Хонободда қолдим. Туркистонда ёшлигимдан қаҳрамонлигини эшитганим инсонлар билан бир шаҳарда яшашимдан жуда бахтиёр эдим.

* * *

Эртаси куни катта бир қувонч ва ҳаяжонда Имомжонга қараб йўлга тушдим. Хуфтон вақти шаҳарчага етиб бориб бувимлар қолган карвонсаройга кирдим. Уларга Хонободда яшаш учун рухсатнома олганим хушxabарини етказдим, жуда хурсанд бўлишди.

Эрта тонгда Имомжон ҳокимининг қабулига бориб, яшаш рухсатномамни кўрсатдим.

Ҳоким олдин мендан Имомжондан қандай кетганимни сўради. Мен жавоб бермасдан фақат ерга қараб туравердим. У Хонободга кетишимизга рўйхуш бермай рози бўлди. Бизга икки аскар ҳамроҳлигида Хонободга кетишимиз мумкинлигини айтди.

Имомжондан Хонободга кетадиганлар ичида Самарқанднинг Ургут шаҳарчасидан бўлган Кади бобо исмли бир киши ҳам бор эди.

Шундай қилиб, икки афғон аскар кузатувида оқшомга яқин Имомжондан Хонободга қараб севинч-ла йўлга чиқдик. Хуфтон намозига яқин Оқтош қишлоғига етдик. Бу ерда хуфтонни ўқигач, бир соатча дам олдик, сўнг яна йўлга отландик.

Эртаси куни чошгоҳ вақтида Хонободга етиб бордик. Хонободга киришда Ҳолатул Бухоро мавзесида катта карвонсаройлар бор эди. Йўл чарчоқларидан қутулиш учун ўша карвонсаройга бориб битта хона ижарага олдик. Бувим ва опамни ўша хонага жойлаштиргандан сўнг самарқандлик кекса ҳамроҳим билан бозордан егулик олгани чиқдик.

Шаҳарда марғилонлик таниш новвойлар ва дўкондорларни учратдик. Хонобод бозоридаги дўконларда Андижон, Фарғона, Марғилон ва Намангандан келган муҳожирлар ишларди. Бизнинг ҳам ўзлари каби рус зулмидан қочиб Хонободга келганимизни эшитган ҳамюртларимиз бизга меҳр-шафқат кўрсатдилар, бағирларига олдилар. Бир ҳафтадан сўнг шаҳарнинг улгуржи бозорига яқин бир маҳалладан ижарага уй олишимизга ёрдам беришди. Шундай қилиб, янги уйимизга жойлашдик.

* * *

Хонободга жойлашганимиздан бир неча кун ўтгач, Турсунбой билан гаплашганимда менга: “Хонободга биринчилардан бўлиб келган Ёқубжон Пилимёт билан таништираман. Бу одам иш топишингизга ҳам, бошқа муаммоларингизни ҳал қилишга ҳам ёрдам беради”, деди.

Бироз вақт ўтгач, кечки пайт Ёқубжон Пилимётнинг уйига бордик.

Эгамберди қўрбоши ва Шермуҳаммадбекнинг қўрбошиларидан бўлган Ёқубжон Пилимёт билан уйда кўришдик. Ёқубжон жуда камтар, очиқкўнгил одам экан.

ХОНОБОД ХАРОБОТ ЎЛМИШ

Хонобод бозоридаги катта бир чойхона сотилаётганини эшитдим. Юртдошларимнинг кўмаги билан уни 300 афғонийга сотиб олдим. Бувим билан опам ҳам чойхонадаги ишларга ёрдам берарди. Айни пайтда жиянимга ҳам вақт ажратардим. Бир неча ойдан сўнг бир новвой билан танишдим. Чойхона ишларини Орифхўжа эшонга топширдим. Мен ҳам чойхонага, ҳам новвойхонага бориб ишларни назорат қилардим.

* * *

Хонободда ишларим яхши кетарди. Бу орада кичик жиянимнинг соғлиги ёмонлаша бошлади. Чегарадан ўтаётиб бизни сездириб қўймасин деб берган кўкнорларимиз унинг руҳий ҳолатига салбий таъсир қилаётганди. Катта бўлгани сари бу нарса яққолроқ кўзга ташланарди. Бир куни тўрт яшарли жияним Мунис: “Дадам қаерда?” деб сўради ва йиғлай бошлади. Мен: “Даданг яқинда келади”, деб жавоб бердим. Жиянимнинг бу сўзи менга жуда қаттиқ таъсир қилди. Истамасам ҳам опамни турмуш қуришга ундай бошладим.

Шундай қилиб, опам Толиқондаги тери ошлаш корхонасида ишлайдиган ургутлик Солиҳ исмли юртдошимизга турмушга чиқишга рози бўлди. Солиҳ поччам опамни, бувимни ва жиянимни Толиқонга олиб кетди. Мен ҳар ҳафта охирида Хонободдан Толиқонга бориб уларни зиёрат этардим. Бир ойча ўтгач, Толиқонда иш бошлаш ниятида шеригим Акрамжонга шерикликдан айрилишимни ва ҳиссамга тўғри келадиган пулни беришини айтдим. У ҳам ҳеч қандай эътироз билдирмай улушимни берди. Толиқонга қараб йўлга тушмоқчи бўлиб турган пайтимда поччамдан: “Бувинг ва опанг қаттиқ касал, тез етиб кел”, деган хабар келди.

Ишдаги шерикларимга яқинларим оғриб қолгани хабарини бердим. Акрамжон мен билан бирга боришини билдирди. У билан Толиқон томон йўлга тушдик. Йўлда кетар эканман, бувим билан опамни Хонободга қайтариб олиб келиш ҳақида ўйлардим.

Толиқонга етгач тўғри опамнинг уйига бордим. Бувим билан опамнинг оғир хасталаниб ётганликларини кўрдим. Шаҳарда вабо эпидемияси тарқалибди. Доктор йўқ, дори-дармон йўқ. Бу фалокат қаршисида нима қилишимни билмай, чорасиз қолдим.

Ҳам бувим, ҳам опам бир кунда вафот этди. Опам жон берар

экан шу сўзларни айтди: “Жоним жигарим, сени Аллоҳга, қизимни сенга омонат қилдим. Қизимни афғонларга берма!”

Опам бу гапларни айтганидан ярим соат ўтгач фоний дунёни тарк этди. Бувим ҳам опамдан кейин ярим соат ўтгач Ҳақ раҳматига қовушди. Ҳар иккаласидан бир кунда айрилиб, нима қилишимни билмасдим, кўз олдимни куюқ туман босди.

Жанозага Толиқонда яшайдиган мужоҳид қаҳрамонларимиздан Муҳамадали хўжа ва Маҳмуд Азимбек ҳам қатнашди. Толиқондаги туркистонликлар ва Хонободдан келган дўстларим мени ёлғизлатмади. Ҳаммамиз биргаликда бувим ва опамни Ўттабоз қабристониغا дафн этдик. Уларнинг қирқи чиққач, Маҳмуд Азимбекка Хонободга қайтишимни айтдим. У киши бу фикримга қўшилмади ва яна бир неча кун Толиқонда қолишимни истади. Мени бозордаги дўконларнинг ёнида жойлашган бир боққа олиб борди. Бу ерда уч кун қолиб ўзимга келдим. Тўртинчи кун Хонободга қайтиш учун ҳозирлик кўрдим ва тўрт яшар жияним Мунисни олиб, отда йўлга тушдим.

Хонободга қайғуга ботганча қайтдим. Юртдошларимиз ҳар кун зиёратимга келиб таъзия билдиришарди. Айниқса, Шермуҳаммадбекнинг қўрбошиларидан Мулла Ҳотам, Ёқубжон Пилимёт ва Комилжон мулла мени яқиндан қўллаб-қувватлади. Шаҳарнинг йирик карвонсаройларидан бири бўлган Исмоилбек карвонсаройидан бир хона олиб беришди.

Бир неча кун жиянимнинг аҳволи билан машғул бўлгач, эски шеригим билан кўришиб, ишимга қайтмоқчилигимни айтдим. Ўртоғим таклифимни қабул этди. Шундай қилиб, ишимга қайтдим.

Мулла Ҳотам, Ёқубжон Пилимёт ва Исмоилжон билан ҳар кун чойхонада ярим кечагача ўтириб, ватанимизни қандай қилиб қутқариш мумкин деган мавзуда фикр алмашардик.

Бу дўстларим ора-сира биттасининг уйида тўпланиб, юртимиз озодлиги учун курашувчи ташкилот тузишга ҳаракат қилар, бунга мени ҳам даъват этишарди. Мен ҳам чойхонада, ҳам новвойхонада ишлаганим, бунинг устига, жияним ҳали кичкиналиги, уни ёлғиз ташлаб кетолмаслигим сабабли кўп йиғилишларга қатнашолмасдим. Қизғин руҳда ўтадиган мажлисларга бора олмаслигимнинг энг катта сабаби – Мунис эди. Чунки жуда кичиклигида онадан айрилгани учун жияним менга суяниб қолганди. Мен ҳам унинг ҳолатини тушунар, кўнглини оғритишни истамас-

дим. “Кетма, ёнимда қол”, деб инжиқлик қилган пайтда ўзимни жуда ожиз ҳис қилар, қўлимдан ҳеч нарса келмагани учун ичимдан зил кетардим. Бир куни Мунисни болалар билан ўйнасин деб бир дўстимнинг уйига ташлаб келдим. Болалар билан озроқ ўйнабди, кейин қочиб ёнимга келди. Кетворишимдан қўрқиб, шимимнинг почаларига қаттиқ тирмашиб олди. Ўша воқеадан кейин уни ёлғиз ташлаб кетмайдиган бўлдим.

Шу сабабли чойхонанинг ёнида ўзимга бир кичкина хона қуриб олдим, бу ерда жияним билан ўйинлар ўйнар, уни овунтириб ўтирардим. Жиянимга боқиб бувим билан опам ёдимга тушар ва қайёуга ботардим. “Мен бу ерларда ёлғиз бошим билан нима қила оламан?” деб ўксик хаёлларга толардим.

Бир куни Мулла Ҳотам Лашкарбошига чойхонани сотмоқчилигимни айтдим.

У киши: “Соттандан кейин нима иш қиласан?” деб сўради.

Мен Хонободда қолишни ортиқ истамаслигимни, Ўзбекистонга қайтиб бошимга не келса кўрмоқчилигимни айтдим.

Мулла Ҳотам Афюн ҳукумати бунга рухсат бермаслигини, шу сабабли қайтишнинг ҳам иложи йўқлигини тушунтирди. Унинг гапига қулоқ солмай Хонободдан кетишга қарор бердим. Эртаси куни Мухибиллоҳон масжидининг ёнидаги дўконимни сотувга қўйдим.

* * *

Бу воқеадан бир неча кун ўтгач, Муниснинг кийимларини ювиш учун дарё қирғоғига бордим. Жияним шу ерда ўйнаб ўтирди. Мен унинг кийимларини ювиб, қуритиш учун қуёшга ёйиб қўйдим.

Ўша пайтда чойхонамнинг доимий мижозларидан бўлган Абдулфаттоҳ ёнимга келди. Менинг Ўзбекистонга курашиш учун кетаётганимни эшитибди. У менга: “Ўзбекистонга кетмоқчи экансиз. Тушунаман, мен ҳам худди сиз каби ватан мустақиллиги учун ватандан айрилишга мажбур бўлган бир туркистонликман. Лекин ҳозир қайтадиган вақт эмас, борганингиз заҳоти ўлдиришади. Мен Туркияга кетмоқчиман. Чунки у ерда биз каби рус таъқибидан қочган туркистонликлар ватанимиз озодлиги йўлида бир нечта жамият тузган. Биз куч тўплай оладиган энг яхши жой Туркиядир. Ахир турклар билан қонимиз бир, динимиз бир, отамиз бир”, деди. Абдулфаттоҳ бу гапларни сўзлагач, у билан Туркияга кетишга қарор қилдим.

ХАЧИР УСТИДАГИ ЙЎЛЧИЛИК

Туркияга кетишни дилимга тукканимдан кейин сафар ҳозирлигини кўра бошладим. Дастлаб, Хонободдаги дўконни 300 афғонийга сотдим. Новвойхонадаги шерикчилигимдан ҳам воз кечдим.

Бир ҳафтадан сўнг Эсонбой ҳожи исмли дўстимдан битта хачир сотиб олдим. Хачир қари бўлишига қарамай, бақувват эди. Зарур нарсаларимизни хачирга юкладим.

Совуқ бир қиш куни Мунис билан бирга Хонободни тарк этиб, Мозори Шариф томон йўлга чиқдик. Андхой, Маймана, Ҳирот ва Машҳаддан ўтиб Эрон орқали Туркияга боришни режалаштиргандим.

Кечга қадар хачир устида кечган оғир йўлдан сўнг Қундуз шаҳрига етдик. Шаҳар қоронғулик ичида эди. Тошкент бойларидан Миробидбек ва Абдулхалил эшон шерикчиликда бир карвонсарой очганини эшитгандим. Карвонсарой Қундуз бозорининг сўл тарафида эканини айтишганди.

Карвонсаройни топдим, эшик олдида гаплашиб турган икки киши мени кўриб: “Ўзбекмисиз?” деб сўради.

Бу кишилар карвонсарой эгалари тошкентлик Миробидбек ва Абдулхалил эшон экан. Бизни карвонсаройнинг меҳмонхонасига олиб кириб, иззат-ҳурмат кўрсатдилар. Хачирни эса охурга боғладилар. Бизга шинам ва иссиқ хона беришди. Мунис иккаламиз ўша кеча уларнинг меҳмони бўлдик.

Ҳожи ота исмли бир киши биз билан бир хонада қолди. Сухбат асносида Ҳожи ота Туркияга кетмоқчилигини айтди.

Эртаси куни Миробидбек билан сухбатда Туркияга кетмоқчилигимни сўзладим. У киши бундай қиш кунлари олис сафарга чиқиш тўғри эмаслигини таъкидлади.

* * *

Бу ерда бир неча кун қолгач, Мозори Шарифга қараб отландим. Қундуз дарёсидан қайиқ кира қилиб ўтдик. Қундуз дарёсидан Тошқўрғонга қадар ерлар фақат чўлдан иборат экан. Чўлда кечқурун юриш жуда таҳликали эди. Оч бўрилар ва бошқа йиртқичлар истаган дақиқада хужум қилиб қолиши мумкин эди. Аллоҳга тавалло қилганча кимсасиз чўлда йўл юришда давом этдик. Жиянимни пўстинимга ўраб олгандим. Хачир устида йўлни кўрмасдан илгари юрардик. Аллоҳга шукрлар бўлсин,

йиртқичларнинг ҳужумига ё бирор фалокатга йўлиқмай манзилимизга етишдик.

Тошқўрғонга тахминан 20 км. қолганда аскарлар бизни тўхтатди. Ҳеч қанақа гап-сўзсиз, ҳеч қанақа айбимиз йўқ бўлишига қарамай бизни қамоққа тикишди. Бу ҳолатдан жуда қаттиқ сиқилдим, нима қилишни билмадим. Қамоқхонада жуда кўп одам бор эди. Аскарлар одам бошига кунда бир марта битта нон берарди. Иссиқ овқатдан умуман дарак йўқ эди. Совуқ хонада тун бўйи титраб ухлашга уриндик. Намозга ҳам туролмадим.

Эртаси куни бомдод намозининг қазосини ўқиш учун таҳорат олаётганимда бир аскар ёнимга келиб: “Муборак бошид!”¹ деди. Мен нима демокчилигини англамадим. Бу орада бир ўзбек аскар: “Нодиршоҳ ўрнига Зоҳиршоҳ подшоҳ бўлди. Нодиршоҳ ўлдирилди”, деди.

Бу воқеа Афғонистон тақвимига кўра 1352 йили² юз берди. Аскарлар маҳбусларга шакар, ҳолва ва нон тарқатди. Овқатдан сўнг: “Соғ-саломат бўлинг, оқ йўл!” деб бизни озод қилиб юборди.

Аскарий бўлинмадан бир километр узоқлашгач Миролам Абдона қудуғига етишдик. Шу ерда тўхтаб тин олдик, сув ичдик ва тугунчамдаги нарсалар билан тамадди қилдик. Бироз дам олгандан сўнг яна Тошқўрғон йўлида давом этдик.

Тошқўрғонга ярим кечада кириб бордик. Бу ерда қор ёғарди. Шаҳар кўчаларини газ лампалар ёритарди. Атрофда ҳеч ким йўқ. Хачирнинг нўхтасидан тутиб бозор айланиб юрдим. Бир кишини учратиб, ётгани жой қидираётганимни айтдим.

Уша одам бизни кекса бир кишига қарашли карвонсаройга олиб борди.

Карвонсарой эгаси бизни яхши кутиб олди. Мунисни кўриб: “Бунинг онаси қаерда?” деб сўради. Мен онасининг ўлганини айтдим. У бизга ачиниб: “Келинлар, сизларга битта хона бераман”, деди. Иссиққина хонада Аллоҳга шукр айтдим. Сомон устига пўстинимни ёйиб, Мунисни ўйнатиб ўтирдим. Бироз майиз едирдим. Қалпоғига жийда тўлдирдим. Мунис шуларга овуниб ухлаб қолди.

Эртаси куни эрталаб жунжикиб уйғондим. Карвонсарой яқинидаги анҳорда таҳорат олдим. Карвонсаройда намозимни

¹ Пуштунчада (Афғонистон ерли халқининг тили) “Муборак бўлсин!” дегани.

² Милодий тақвимга кўра, 1933 йил.

ўқиб, бироз дам олдим. Кейин нон ва чойхонадан иссиқ чой олай деб хонадан чиқмоқчи бўлиб турганимда хонага тўрт киши кириб келди. Қўлларидан иссиқ нон, узум ва турли егуликлар бор эди. Хонага келганларни қаерга ўтқазишни билмасдан шошиб қолдим.

Кеча кўчада мени учратган одам шу ерда яшайдиган ҳожи Халилга мен ҳақимда айтибди. Аҳволимга ичи ачиган Халил ҳожи кўқонлик Рустам уста билан бирга мени кўргани келишибди. Меҳмонларни ичкари олиб, келтирган нарсалари билан нонушта қилдик. Уларга бошимдан кечирганларимни ҳикоя қилиб бердим.

Халил ҳожи сўзларимдан мутаассир бўлиб йиғлади. Сухбатдан сўнг мени шаҳардаги бир ҳаммом ёнида жойлашган мусофирхонага олиб боришди.

Мен севинганимдан ҳачиримни карвонсаройда унутиб қолдиргандим. Мусофирхонага келгач, мендан: “Ҳонободдан бу ерга қандай келдингиз?” деб сўрашганида “Ҳачирда келдим, лекин у карвонсаройда қолди”, деб жавоб бердим. Бир киши карвонсаройга бориб ҳачиримни олиб келди.

Тақдирнинг ўйинини қаранг, Кўқоннинг машҳур бойларидан, карвонсаройлари, ҳаммомлари бўлган Умаржон бу ерда сартарошлик қиларкан. Уни бу ҳолатда кўриб ватанидан айрилган одам не кўйларга тушишини тасаввур этдим.

Ҳожи Халил билан суҳбат асносида унинг Марғилондан эканини билиб олдим, бошидан кечирганларини бир-бир айтиб берди.

У рус зулмига дучор бўлади, оиласини руслар қириб ташлайди. Унинг ҳикоясини тинглар эканман кўзларимга ёш келди, бўғзимга нимадир тикилиб қолди.

Халил ҳожига Туркияга кетишимни айтганимда у киши: “Авжи қиш пайти Туркиягача йўл босиш имконсиз, ҳатто Мозори Шарифга ҳам ета олмайсиз. Қишни шу ерда ўтказинг, биринчи навбатда ҳачирингизни сотинг”, деди.

Халил ҳожининг маслаҳатидан кейин Туркияга кетиш режасини орқага сурдим. Ҳачиримни ҳам сотдим.

Халил ҳожи билан қалин дўст бўлиб қолдик.

Икки ҳафтадан сўнг ҳожи Халил ўтирадиган маҳалладаги бир уйга кўчиб бордим. Жияним Мунис Халил ҳожининг аёли билан тез чиқишиб кетди. Бу Мунис мендан ташқари қабул қилган биринчи инсон эди. Жуда севиндим.

Ҳаво жуда совуқ бўлгани учун қаттиқ шамолладим ва ётиб қолдим. Ҳожи Халил мени кўргани келди. Аҳволимни кўрган заҳоти шу ердаги энг машҳур ҳиндистонлик табибнинг ёнига олиб борди. Табиб менга турли гиёҳлардан тайёрланган дори берди. Уларни ичиб тузук бўлиб кетдим.

МОЗОРИ ШАРИФДА МИЛЛИЙ ТАШКИЛОТ

Ҳожи Халил билан Мозори Шарифга кетиш борасида маслаҳатлашмоқчи бўлдим. Мунисни ҳам бирга олиб кетишни мўлжаллагандим.

Кетишимни эшитган Халил ҳожи мени уйига чақирди, бундай узоқ йўлга ёш бола билан чиқиш тўғри эмаслигини тушунтирди. Шундан сўнг кўнглидаги гапларни тўкиб солди: “Хотиним умрида бир марта ҳомиладор бўлди. Чегарадан қочаётганимизда руслар отган ўқ хотинимни яралади. Афғонистонга ўтганимизда хотиним ҳомила ташлади. Бутун умримиз мобайнида ота-оналик туйғуси қандай бўлишини билмай ўтдик. Кейин Мунис келди ва ҳаётимиз бирдан ўзгара бошлади. Олдинлари ёш болани кўрса тоқати тугаб, изтироб тортадиган аёлим бу сафар Мунисга жуда боғланиб қолди. Агар Мунис кетадиган бўлса, ҳаётимиз олдингидек бўм-бўш давом этади. Сиз жуда олис йўлни, жанг-жадални мўлжаллаяпсиз. Лекин бизнинг ҳаётимиз бундан буёғига қандай кечиши аён. Сиздан бир нарсани ўтинмоқчиман, Мунисни бизга фарзанд қилиб берсангиз”, деди. Мен: “Таклифингизни ўйлаб кўришим керак”, деб жавоб бердим. Уйга келиб бўйнимга осилиб олган Мунис билан бироз ўйнадим ва бутун кеча йиғлаб чиқдим.

Икки кундан сўнг Мунис билан бирга Халил ҳожининг уйига бордик, эшикни очган ҳожи Халилнинг хотинини кўрган жияним шу заҳоти аёлнинг бўйнига осилиб олди. Мен бу манзарадан ёшланган кўзларимни яширишга уриниб ортимга қайтдим ва хайр-хўшлашмасдан кета бошладим. Орқамдан мурғак жиянимнинг: “Тоға, тоға, қаерга кетяпсиз?” деб бақириб йиғлаётгани эшитилди. Бу овозни ҳеч қачон унутолмасам керак³.

³ Анча йиллар ўтгач, ҳожи Халил ва хотини жиянимни туркистонлик Солих Қорасувга узатибди. Жияним уч киз, бир ўғил кўрибди. Орадан ярим асрга яқин вақт ўтгач, руслар Афғонистонни ишғол этганда (1979 й.) жиянимнинг хўжайини Солих Қорасув русларнинг ўқига учраб, шаҳид кетибди. 1984 йили Мунисни ва икки

Ёлғиз йўлга чиқдим. Узоқ йўл босиб Мозори Шарифга етдим. Бозорда айлангач, Абдулкаримбойнинг карвонсаройига бориб битта ҳужрани ижарага олдим.

Мозори Шарифга ерлашган туркистонликларни топиб танишишни бошладим. 1934 йили ҳамма нарсаси тайёр бўлган сартарошхона сотиб олдим. Лекин сартарошликни билмаганим учун юрдошларимиздан Мирза Маҳмуд (Қайтмас) ва Боқижонни ёнимга олдим. Усталарнинг ишини кузатиб юриб тез орада сартарошликни ҳам ўргандим. Энди мен ҳам соч, соқол олишни билардим.

Бу пайтлари Ҳожи Халилга ташлаб келган ширин жияним Мунисни тез-тез ўйлар, “Унга нима бўлди экан, мени излаб юрган бўлса керак”, каби хаёллар хотиримга бот-бот келарди. Уни соғиниб ич-ичимдан йиғлардим.

Кунларим баъзан яхши, баъзан ортимда қолдириб келганларимни ўйлаб ғамгин ўтарди.

Мозори Шарифдаги туркистонликлар орасида жуда кўп зиёлилар бор эди. Улардан бири Абдулкаримбойнинг ўғли Муҳаммадаминжон бу атрофдаги туркистонликларни бирлаштириш ниятида “Зарафшон” номли бир жамият тузди. Мен ҳам шу жамиятга аъзо бўлдим. Ҳафтанинг маълум кунлари жамиятда тўпланиб, ватанимиз озодлиги учун нелар қилишимиз зарурлиги ҳақида мулоҳазалар юритардик.

Самарқандлик Муҳаммадаминжон жуда камтар ва Туркистондан келганларга ёрдам беришни чин кўнгилдан истаган киши эди. У туркистонликлар бирликда бўлиши учун бир ёқадан бош чиқариш зарурлигини уқтирарди.

Мозори Шарифдаги миллий ҳаракатларимиз ва жамиятимиз фаолиятдан хавфсираган давлат масъуллари жамиятимизни ёпди.

* * *

Шундай қилиб, Мозори Шарифда икки йилгача қолиб сартарошлик қилдим ва бу ишдан анчагина пул жамғардим. Кунлардан бир кун Мозори Шариф яқинидаги Дийдада қишлоғида яшайдиган юртдошим Абдулвоҳид ҳожини зиёрат қилдим. У ерда бир неча

фарзандини Туркияга даъват этдим, жиянимни яна кўришга муяссар бўлдим. Улар Туркияга ерлашиб, бутун туркларнинг ватандоши бўлдилар. Ўғли ва кизи шу ерда турмуш қурди. Жияним 2004 йилнинг октябр ойида Истанбулда вафот этди.

кун қолиб эски хотираларни бир-бир ёдга солдик. Абдулвоҳид ҳожидан Мозори Шарифга боришини сўрадим. У қишлоқда тинч ва роҳатда яшаётгани, шаҳарга боролмаслигини айтди.

Мен яна Мозори Шарифга қайтдим.

Мен қишлоқда бўлган пайтимда Шермуҳаммадбекнинг ўғли Ғулом Ҳайдар Мозори Шарифга келибди ва Чорсудаги туркистонликлардан: “Марғилонлик Абдулҳамид сартарошни таний-сизларми? Мен ўша йигитни қидиряпман”, деб сўрабди.

Чорсудаги туркистонлик хунармандлар: “Ҳа, таниймиз, лекин у қишлоқдаги бир танишиникига кетган, бир неча кундан кейин келади”, деб жавоб беришибди. Афсуски, қишлоқдан келганимда Ғулом Ҳайдар Кобулга қайтиб кетиб бўлган экан. Шундай қилиб, у билан кўришиш насиб этмади. Эшитишимга кўра, Шермуҳаммадбек ва Турсунбой Ҳофиз Ғулом Ҳайдарга: “Мозори Шарифга борасан, у ердан Абдулҳамидни топиб, Кобулга келишга кўндирасан”, деган экан. Кобулдан келган бошқа бир одам: “Шермуҳаммадбек сизни кўришни истаяпти”, деди. Буларни эшитгач, катта бир севинч ва ҳаяжон билан Кобулга боришни ва у ерда яшашни ўйлай бошладим. Лекин бу жуда қийин иш эди.

Сартарошхонада ишлаб ўтирган кунларимдан бирида ишхона олдига бир юк машинаси келиб тўхтади. Машинанинг орқа ўриндиғидан марғилонлик Исомиддинбекнинг ўғли мулла Холмуҳаммаджон ва Холматбойнинг тушганини кўрдим. Уларга пешвоз чиқиб кўришдим. Карвонсаройдан хона топиб, уларни жойлаштирдим. Оқшом пайти ул-бул олиб зиёратларига бордим ва суҳбат пайти бошдан кечирганларимизни бир-биримизга айтиб бердик.

Улар: “Нега Мозори Шарифда яшайсиз? Туркистонликларнинг кўпи Кобулда, Кобулга борсангиз-чи”, деган таклифни айтишди. Икки-уч кундан кейин Кобулга қайтишларини маълум қилдилар.

Мен қисқа вақт ичида дўконимни сотиб Кобулга боражагимни, агар бир-икки кун ичида сотишга улгурсам, улар билан бирга кетишимни айтдим.

Шундай қилиб, кўпдан бери менга тинчлик бермаётган Кобулга кетиш хаёли рўёбга чиқаётгандай туюлди.

Эртаси куни сартарошхонани сотувга қўйдим. Дўконим шаҳар марказида бўлгани учун мижозларнинг қадами узилмасди. Атрофдагилар бу хабарни эшитгач, бир неча соат ўтиб харидорлар кела бошлади.

Оқшомга яқин 450 афғоний берган бир кишига дўконни сотдим. Ўзим йиғиб қўйган 300 афғоний эса Валихон исмли дўстимнинг омонат кассасида эди. Пулимни олиш учун шошилинч Валихоннинг уйига отландим. Лекин Валихон уйда йўқ экан, буғу овлашга кетибди. Уйдаги кекса кишини таниганим учун Валихонда 300 афғоний пулим борлигини ва кассасида сақлашини айтдим. “Шошилинч бўлгани учун бемаҳалда келишга мажбур бўлдим, эртага Кобулга кетишим керак”, дедим. Кекса киши белига бойланган калитлардан бири билан кассани очиб, 300 афғоний санаб берди. Мен ташаккур айтиб, у кишининг қўлини ўпдим. Валихонга салом айтиб, мен учун рози-ризалик сўрашини илтимос қилдим.

Пулимни олиб уйга келдим ва эрта ётдим. Чунки эртага вақтли туриб Кобулга кетишим керак эди.

Эртаси куни саҳар туриб намозимни ўқидим, тайёргарлигимни кўриб дўконимнинг тўғрисида тўхтаб турган юк машинаси томон кетдим. Не кўз билан кўрайки, мулла Холмуҳаммаджон ва Холматжон мени кутмасдан Кобулга қараб йўлга тушибди. Улар дастлаб Тошқўрғонга боришар экан. Битта от-аравани кира қилиб уларнинг ортидан етиб олиш ҳаракатида бўлдим. Мозори Шарифдан чиқишда афғон аскарлари ҳаммани қаттиқ назоратдан ўтказарди. Шу сабабли улар бу ерда вақт йўқотишларини ва уларга етиб олишим мумкинлигини ўйлардим. Аравакашдан отини янаям тезроқ чоптиришини сўрадим.

Ниҳоят, Мозори Шарифдан чиқишда аскарларий бўлинма ёнида усти ёпиқ юк машинасини кўриб севиндим. Мулла Холмуҳаммаджон ва Холматжон мени кўришлари замон машинадан тушди. Олдин аравачининг ҳақини бердилар, сўнг мендан узр сўрадилар. Шундай қилиб, улар билан бирга Кобулга қараб йўлга чиқдим.

Кобулга 60-70 км. қолганда шиддатли ёмғир ва бўронга дуч келдик. Бу вазиятда йўлда давом этишнинг иложи йўқ эди. Чўракат шаҳарчасида тўхташга мажбур бўлдик. Юк машина ўриндиғидаги йўловчилар пастга тушиб чойхонага киришди ёки бошқа ишлар билан машғул бўлишди. Мен қимматбаҳо нарсаларим борлиги учун машинадан тушмадим.

Ёмғир ва бўрон тингач, яна Кобулга қараб йўлга тушдик. Шундай қилиб, икки ярим кунда Кобулга етдик.

Кобулга келганимдан жуда бахтиёр эдим. Назаримда, Туркия йўли анчага қисқарган эди.

КОБУЛДАГИ УЮШМАЛАР

Кобулга борганимизда Мулла Холмуҳаммаджон ва Холмат-жонларнинг қариндошлари кутиб олиб, дарҳол уйларига тақлиф этишди.

Мен яна ўйга чўмдим. Юк машинасидан тушиб қаерга боришимни билмай атрофга алангладим. Узоқдан “Абдулҳамид, Абдулҳамид!” деган овоз эшитилди. Овоз келган томонга қарадим: Хонободда танишган марғилонлик дўстим Турсунбой ҳофиз: “Хуш келибсиз!” дея ёнимга шошилиб келарди. Кучоқлашиб сўрашдик. Уни кўриб жуда севиндим. Аллоҳим мени бу ерларда ҳам ёлғизлатиб қўймади. Турсунбой ҳофиз билан қисқа суҳбатлашиб илк танишган чоғларимизни, ўтган-кетганларни эсладик.

Маълумки, илгари Марғилон шаҳрининг ўн иккита дарвозаси бўлган. Мен тўққизинчи дарвозага, Турсунбой ҳофиз ўн иккинчи дарвозага яқин маҳаллада яшардик. Ўша ёғоч дарвозалар вақт ўтиши билан чириб, йўқ бўлиб кетади. Ўрислар бостириб келгач, тарихий обидаларни вайрон қилади. Кейин Турсунбой ҳофиз кўзёшларини яширмай йиғлай бошлади. Мен унга: “Йиғламанг, бир куни албатта ватанимизга қайтамыз”, дедим. Бироз вақт тўхтаб кутилмаганда нарсаларини олди-да: “Қани, дўконимга кетдик, ул-бул нарса еб олайлик”, деди.

Ўн-ўн беш дақиқада дўконига етдик. Укаси Турғунбой бизга пешвоз чиқди ва дастурхон тузаб ичкарига тақлиф қилди. Дастурхон устида суҳбатимизни давом эттирдик. Тўсатдан дўконга кекса бир отахон келиб қолди, қишлоғим номини эшитгач: “Келганиздан жуда севиндим. Сиз Тожибой оғанинг набирасимизми?” деб сўради. “Ҳа, Сиз бобомни қаердан танийсиз?” дедим. Исмини Абдурахмон деб таништирган бу қария: “Бобонгизга жуда ўхшар экансиз. Бир замонлар бобонгизнинг нонини кўп еганман. Яхшиликларини асло унутмайман”, деди ва қандай ёрдам керак бўлса ҳозирлигини айтди. Миннатдорчилик билдириб, Абдурахмон амакининг қўлларини ўпдим ва у киши билан бирпас суҳбатлашиб ўтирдик.

Йўлда толиққанам учун Турсунбой ҳофиз: “Юринг, уйга борамиз, яхшилаб дам олинг, суҳбатимизни эртага давом эттирамиз”, деди. Шундай қилиб, Кобулдаги илк кечани Турсунбой ҳофизнинг уйида меҳмон бўлиб ўтказдим.

* * *

Эртаси куни нонуштадан кейин улуғ мужоҳид Шермуҳаммадбекни зиёрат қилишни режалаштирдик. Туркистоннинг буюк қаҳрамонини кўраманми деб жуда ҳаяжонланар эдим. Шермуҳаммадбек Афғон ҳукумати берган Бўйрабозор туманидаги кенг боғчали бир уйда яшар экан. Турсунбой ҳофиз билан Шермуҳаммадбекникига пешинга яқин бордик.

Эшикни Шермуҳаммадбекнинг ўғли Ғулом Ҳайдар очди. Турсунбой ҳофиз мени у билан таништирди. У: “Хуш келибсиз, Сизни Мозори Шарифдан изладим, аммо тополмадим”, деди ич-карига таклиф қиларкан. “Излаганингизни эшитдим, аммо учрашиш бу ерда nasib қилган экан”, дедим такаллуфдан мамнун бўлиб. Мени нега излаганларини билгим келди, аммо ўзлари бу мавзудан гап очмагунча сўрамасликка қарор қилдим.

Ғулом Ҳайдар бизни отаси турган хонага бошлади. Шермуҳаммадбек пешин намозини тугатиб тасбеҳ ўгириб ўтирган экан. Мен уни диндор киши, нақшбандия тариқатига амал қилади, деб эшитгандим. Хонага кирганимизни кўрган заҳоти жойнамоздан туриб, очиқ чеҳра билан бизни қарши олди. “Хуш келибсиз”, деб кўришгач, ўтиришимизни истади. Кобулга қачон келганимни, ватандан қандай чиққаним, қаердан ва кимлардан эканимни сўради. Икки кун олдин келганимни, марғилонлик эканимни, Туркистонни руслар ишғол қилишига тоқат қилолмай ватан учун ватандан айрилганимни, энг яқин дўстимни руслар шаҳид этганини ва у сўнгги нафасида: “Ватан озодлиги учун курашинг!” деб васият қилганини гапириб бердим. Сўнгра бувим билан опамни қаватимга олиб Афғонистонга келганимни айтдим.

Марғилонлик эканимни эшитгач:

– Марғилондан эканингизни биламан, аммо қаеридансиз? – деди.

– Бўстон қишлоғиданман, – дедим.

– У ерда иккита Бўстон бор; Ёзёвоннинг юқорисида қирғизлар яшайдиган ва Эшонгузарга яқин боғ-роғли Бўстон. Сиз қайси биридан? – деди.

– Мен боғ-роғли Бўстондан, – дедим.

Шермуҳаммадбек жуда хурсанд бўлди.

– Менинг бирқанча йигитларим сизнинг Бўстон кишлоғингиздан эди, уларни танийсизми? – деди.

Ҳеч кимни танимаслигимни сўзладим.

– Кўрсоттини ҳам танимайсизми? – деди.

Болалигимда кишлоғимиздан Кўрсотти деган кишининг хотини босқинчиларга қарши исён қилганида руслар унинг бошини кесганини гапириб бердим.

Шермуҳаммадбек яна саволлар беришда давом этди.

– Унда Отаназарни ҳам танийсизми? – деди.

– Ҳа, уйи бизга жуда яқин эди – дедим.

– Бўстондан жуда кўп мужоҳидлар чиққан, – деди кулимсираб.

Кейин Кобулга кимнинг ёнига келганимни сўради. Ҳозирча Турсунбой ҳофизнинг уйида турганимни айтдим.

– Ватаним озодлиги йўлида уйдан чиқдим. Бундан кейин қаерда бўлсам ҳам туркистонликлар билан бирга бўлиб, миллий жабҳада фаол қатнашиб, миллат учун қўлимдан келганча хизмат қиламан, – дедим.

Гапларимни эшитган Шермуҳаммадбек:

– Бундан кейин чойхонамизга хоҳлаган пайтингизда бемалол келишингиз мумкин. Бизнинг йигитлар ҳар куни у ерда тўпланиб, ватан озодлиги учун нима қилиш мумкинлигини қизғин муҳокама қилади. Бошқа борадиган жойингиз бўлмаса, бирорта бошпана топиб бераман, – деди самимий оҳангда.

Буюк қахрамон Шермуҳаммадбек мени ўзига яқин олиб гапирганидан жуда таъсирландим, миннатдор бўлиб қўлларини ўпдим. Кетишга рухсат сўраб у ердан чиқдик. Ҳовлига чиққанимизда овозимизни эшитган Нурмуҳаммадбек (у киши Шермуҳаммадбекнинг шерюрак укаси эканини эшитган эдим) менинг кимлигимни сўради.

Турсунбой ҳофиз: “Марғилонлик Абдулхамид”, дея мени таништирди. Отимни эшитган Нурмуҳаммадбек: “Ўша Мозори Шарифдаги Абдулхамид биродаримиз ўзингизми?” дея юзи ёришиб қучоқлаб кўришди. Шу заҳоти хонасига таклиф қилди. Хона кўрпача ва ёстиклар билан шарқона усулда безатилган эди. Ерга тўшалган кўрпачаларга ўтириб бир муддат суҳбат қурдик.

Нурмуҳаммадбек Кобулда тошкентлик Абдуллоҳ Таваккал Бобурдан Туркистон тарихини ўрганаётган экан. У ватанимиз

тарихи хусусида чуқур билимга эга эди. Ўзи ҳалол одам бўлиб, ёлғондан нафратланар, фитна ва найранглардан узоқ юрарди.

Нурмуҳаммадбек қўрбоши билан суҳбатлашиб ўтирган чоғимизда қўшни хонадан бир ёшлар чамасидаги болакайни олиб келишди. Нурмуҳаммадбек қўрбоши уни қучоғига босиб: “Аллоҳ таоло бизга ҳам битта Анвар берди”, деди. Туркистон озодлиги йўлида ширин жонини қурбон қилган шаҳиди шариф Анвар пошонинг хотираси ҳурмати чақалоққа Анвар деб исм қўйилган экан.

Биз жуда қувондик. Суҳбат давомида Анвар пошонинг Туркистонга бориши, у ердаги ҳаракатлари ҳақида гаплашдик. Ўрисларнинг пулимётларига қарши қинидан чиқарилган қиличи билан курашган Анвар пошо бутун туркистонликлар қалбидаги эрксеварликни ҳимоя қилади, интиқом оташини аланга олдиради.

* * *

Бир неча кун давомида Турсунбой ҳофизнинг уйида бўлдим. Бу вақтда мени таниган ҳамшаҳарларим зиёратга келишади. Улардан Кобулдаги вазият ҳақида билишга уринаман.

Бир куни Турсунбой ҳофиз Кобулнинг янги тумани бўлган Да-вофгананда бир дўкон сотувга қўйилганини айтиб қолди: “Уша дўконни сизга олиб берайликми?” деб сўради. Таклифни қувонч билан қабул қилдим. Бир ҳафта ичида дўкон сотиб олинди ва ишни ҳам бошлаб юбордим.

Бир куни Нурмуҳаммадбек бизни уйига чақирди. Уч киши бўлиб бордик. У ерда Исомиддин мингбоши, Мулла Абдурахмон, Турсунбой ҳофиз, Мавлоно Аҳмадали ва яна бир гуруҳ туркистонлик ёшлар бор эди. Улар билан биттама-битта саломлашиб, кўрсатилган жойга ўтирдик. Дастурхон Туркистон урф-одатига кўра тузалганди. Чой, нон, турли мева-чевалар қўйилган. Тез орада палов келтирилди. Овқатдан кейин мамлакатимиз келажаги тўғрисида жиддий суҳбат бошланди. Суҳбатнинг қизғин палласида Шермуҳаммадбек кириб келди. Ҳаммамиз ўрнимиздан туриб у билан саломлашдик. Шермуҳаммадбек тўрга ўтиб ўтирди. Ҳар кимдан ҳол сўраб чиқди ва шундай нутқ ирод қилди:

– Биродарлар, биз мамлакатга қайтиб бориб бошқарувни қўлга олмақчи эмасмиз. Чунки юртда мамлакатни идора

қиладиган янги авлод улғаймоқда. Туркистонни юртимиздаги инсонлар қутқаради. Биз фақат уларга ёрдам берамиз. Биз бутун дунёга Туркистон мустамлака эканини англатишимиз керак. Ўрислар: “Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Туркменистон ва Тожикистон каби миллий жумҳуриятлар бор, бу ўлкалар эркин”, дейди. Аммо буларнинг ҳаммаси сохта гаплар. Бу давлатлар Русиянинг мустамлакасидир. Сиз мени мамлакатга қайтгач, у ерда раҳбар бўлади, ўлкани бошқармоқчи бўляпти деб ўйламанг. Асло ундай эмас. Бироқ, ҳаммамиз Туркистоннинг озодлиги учун жонимизни беришга тайёр бўлишимиз керак. Биродарлар, бу даъводан бошқа нарсани ўйламанг.

Шермуҳаммадбек гапини тугатгач, меҳмонхонани тарк этди. Биз эса ярим кечаси уй-уйимизга тарқалдик. Уйга кетаётиб Шермуҳаммадбекнинг гаплари хаёлимга келаверди. Унинг оташин сўзлари шаҳид кетган қон-қардошларим васиятини рўёбга чиқариш учун юрагимдаги интиқом оловини алангалатар эди.

* * *

Шермуҳаммадбек билан Нурмуҳаммадбек ҳақида шўравий матбуотда ва адабиётда тинмасдан ёзилаётган, минбарларда айтилаётган гаплар қип-қизил ёлғон эканига яна бир марта амин бўлдим. Шермуҳаммадбек жуда камтарона ҳаёт кечирарди, диндор киши эди. Олий мадрасаларда сурункали таълим олмаган бўлса-да, ижтимоий ҳаёт тўғрисида кенг билимга эга эди. Юртга қайтиб хокимиятни қўлга олишни ўйламаслигини бот-бот такрорларди; янги етишиб чиқаётган авлод мамлакатни янада яхшироқ бошқаришига ишонарди. Ташқаридан келган барча ҳамшаҳарлар унинг уйида меҳмон бўлишарди. У меҳмоннавоз киши эди. Афғон ҳукуматидан оладиган 800 афғоний нафақасини ватандошлари учун сарфларди.

Нурмуҳаммадбек қўрбоши эса бироз қизиққон эди. Лекин Кобулдаги олимлардан турли мавзуларда дарс оларди. Масалан, Абдулносир Ансорий ва тошкентлик Абдуллоҳ Таваккал Бобурдан узоқ вақт тарих ва сиёсат илмларидан сабоқ олади. У ҳам акаси каби юртдошларига жуда кўп ёрдам қиларди. Бу икки қаҳраонимизни Аллоҳ раҳматига олган бўлсин.

КОБУЛДАГИ ГУРУҲЛАР

Кобулга келганимдан кейин бу ердаги турли йиғилиш ва суҳбатларда иштирок этдим. Кузатишларимга кўра, Кобулда туркистонликлар тўртта гуруҳга бўлинган эди. Гуруҳ йўлбошчилари:

1. Мубашширхон ал-Тирозий;
2. Садриддинхон Муфтий Муҳаммад Шарифхўжа;
3. Шермуҳаммадбек;
4. Бухоро амири Олимхон.

Афсуски, бу гуруҳлар бир-бирига қарама-қарши эди. Кобулда яшаётган туркистонликлар орасидаги тушунмовчиликлар айнан русларнинг тегирмонига сув қуярди, холос. Хаёлимга беихтиёр доно мақол келади: “Бўлинганни бўри ер”. Мен бу гуруҳлардан қайси бирига аъзо бўлишни ҳам, яқинроқ ёндашишни ҳам билмасдим.

Ўрни келганда гуруҳ йўлбошчилари ҳақида қисқаса маълумот беришни лозим топдим.

1. Мубашширхон ал-Тирозий

Сайид Мубашширхон Тўра Туркистон мустақиллиги учун ватанда ҳам, ватандан ташқарида ҳам тўхтамай курашади. Тенгсиз кураш чоғида руслар томонидан тўрт марта қўлга олинади, бир марта сургун қилинади. 1930 йилда эса сиртдан ўлимга ҳукм этилади, уни кофирлар фақат қўлга тушира олмайди. Яширинча Афғонистонга қочиб ўтади. Афғонистон подшоҳи Нодиршоҳ уни яхши кутиб олади ва унга таржимонлик вазифасини беради. Афғонистонда яшаган йиллари Туркистоннинг тарихи, адабиёти ва ижтимоий ҳолатига оид кўплаб мақолалар чоп этади.

1930–1931 йилда афғон ҳукумати вакили Саудия Арабистони билан дўстлик шартномасини имзолайди.

Иккинчи Жаҳон уруши арафасида Афғонистонда ташкил қилинган “Туркистон мужоҳидлари кўмитаси”да Шермуҳаммадбек ва бошқа туркистонлик маърифатпарварлар билан биргаликда бир ёқадан бош чиқариб курашади. Бироқ русларнинг Афғонистонга қилган тажовузкорлиги ва олмонларнинг Сталинград жангида мағлуб бўлиши натижасида афғон ҳукумати Сайид Мубашширхон Тўра, Шермуҳаммадбек каби

элликдан ортиқ мурасасиз туркистонликни қўлга олади; хийла сарсонгарчиликдан сўнг 1948 йилда таҳликадаги Мубашширхон Афғонистонда бошқа қолмасликни лозим топиб, 1950 йилда оиласи билан Мисрга бориб жойлашади.

Мисрдаги туркистонликлар билан бирга “Иттиҳоди Туркистон” жамиятини барпо этади. Бу жамият “Савти Туркистон” (“Туркистон овози”) номли мажмуа нашр қилади. Айни замонда Ислом миллатларини хурриятга етиштириш жамиятида туркистонликлар тимсоли яратилади. Мисрдаги туркистонликларнинг вакили ўлароқ Туркистонга хуррият берилишини сўраб Бирлашган Миллатлар Ташкилотига мурожаат этади; бу хусусда ўн саҳифали маъруза жўнатади.

Сайид Мубашширхон Тўра 1962 йилдан кейин Туркистон ва Ислом дини билан боғлиқ бир қанча асарлар ёзади. 1977 йил 21 апрел кунни Қоҳирада Ҳақ раҳматига қовушади. Қабри Қоҳирада⁴.

2. Садриддинхон Муфтий Муҳаммад Шарифхўжа

У 1878 йилда Тошкентда қози оиласида дунёга келган. Бухородаги Мир Араб мадрасасида таълим олади; кўп жойларда мударрислик қилади ва муфтий унвонига эга бўлади. Туркистон озодлиги учун турли ташкилотларда фаолият кўрсатади.

1917 йили Қўқонда таъсис этилган Туркистон Мухторияти ҳукуматида масъул вазифани эгаллайди. Сўнгра истиқлолчилар билан яқин алоқада бўлиб, озодлик жабҳасида уларга йўл-йўриқ кўрсатади.

1923 йил 3 июнда Ҳожи Сами (у Анвар пошо шаҳид бўлгач, Шарқий Бухорода мужоҳидлар ҳаракатига маълум муддат раҳнамолик қилади) билан бирга Афғонистонга ўтиб кетади. Эроннинг Машҳад шаҳрида яшай бошлайди. Аммо совет жосуслари уни ўша ерда ҳам тинч қўйишмайди. Шундан кейин Садриддинхон кўплаб туркистонликлар яшаётган Афғонистонга қайтади. Кобулда Туркистон ва Бухоро мужоҳирлари томонидан ташкил қилинган “Анжумани Саодати Бухоро ва Туркистон” жамиятларида фаолият юритади.

1930–1931 йилларда унинг ҳузурига юкиниб келган Маҳмуд Ойқорли деган ясама ватанпарвар (аслида, жиззах-

⁴ Манба: Туркистон овози, 7-сон, 1984 йил, Мюнхен.

лик Бахмалхўжа) ҳар бир қадамини кузатиб юради; советлар фойдасига жосуслик қилади. У олдин Садриддинхон билан маҳаллий органларнинг орасини бузади, маҳаллий аҳоли билан муҳожирлар орасига нифоқ солади. Шундай нохуш воқеалардан кейин совет ҳукуматининг қутқуси билан Садриддинхон Афғонистоннинг чекка ўлкасидаги битта қишлоққа сургун қилинади. 1943 йилда Маҳмуд Ойқорли (Бахмалхўжа) Садриддинхон Муфтийни захарлаб ўлдиради⁵.

3. Шермуҳаммадбек кўрбоши

Йигирманчи асрда Туркистондан етишиб чиққан буюк ватанпарвар, миллатсевар қаҳрамонларидан бири Шермуҳаммадбек 1893 йилда Марғилоннинг Тошлоқ туманидаги Карбобо қишлоғида дунёга келади.

1918 – 1922 йиллари Фарғона водийсида коммунист рус режимига қарши миллий озодлик курашига йўлбошлик қилади. Шермуҳаммадбек мустақил Туркистон ислом жумҳуриятига раис этиб сайланади (1920 – 22).

Туркистон мухторияти ҳукумати Қизил Армия томонидан қонга ботирилгач, ўлкада босқинчи рус режимига қарши кенг кўламда қуролли миллий ҳаракат бошланади. Бу ҳаракатга Катта Эргаш билан Мадаминбек раҳбарлик қилади. Шермуҳаммадбек эса уларнинг ёрдамчиси сифатида Фарғона водийсидаги истиқлолчиларнинг қўмондони бўлади. Катта Эргаш билан Мадаминбек шахид бўлгач, 1920 йилининг баҳоридан бошлаб Шермуҳаммадбек Фарғона водийсидаги қуролли ҳаракатга ягона қўмондон бўлиб қолади. Фарғона водийсининг катта қисмини Қизил Армиядан тозалаб, Совет ҳукуматига барҳам беради. Анвар пошо ва Жунайидхон билан алоқа ўрнатиб, озодлик йўлидаги ҳаракатларга янада жон киритиб юборади. Шарқий Бухоро кўрбошилари Иброҳимбек Лақай ва Фузайил Маҳдум билан алоқаларини мустақамлайди. Ўша вақтда Афғонистон ва Туркия билан ҳам узвий алоқа боғлайди.

Шермуҳаммадбек Фарғона водийсида қизилларга қарши

⁵ Манба: Сирожиддин Аҳмад, “Садриддинхон муфтий”. “Хидоят” журнали, 2008 йил, 7-сон, Тошкент, 28-29-30 бетлар.

қуролли кураш олиб боради-ю, беҳуда қон тўкилаётганига ишонч ҳосил қилади ва муроса йўлларини қидира бошлайди. Совет ҳукумати билан музокаралар олиб боради. Афсуски, советлар аҳдига ҳеч қачон вафо қилмасди; улар бироз нафас ростлаб олгач, дарҳол маҳаллий аҳолини қатли ом қилишга киришиб кетарди.

Кизил Армия катта кўламда кўшин тўплаб Туркистон истиқлолчиларига қарши қуролли курашни кучайтиради. Бу вазиятда қўлида етарли қурол-яроғи бўлмаган Шермуҳаммадбек кучлари 1922 йил 30 декабрда Фарғона водийсини тарк этишга мажбур бўлади.

Укаси Нурмуҳаммадбек ва Қўрбоши Тўхтасин Махсум 400–500га яқин аскар билан олдин Шарқий Бухорога келади, у ердан 1923 йилда Афғонистонга кетишга мажбур бўлади. Шермуҳаммадбек Афғонистонда ҳам Туркистон озодлиги йўлидаги ҳаракатларини қизғин давом эттиради.

Иккинчи Жаҳон уруши йилларида Афғонистонда “Туркистон мужоҳидлари кўмитаси”ни барпо этишда етакчилик қилади. Кейинчалик Афғонистон ҳукумати бу ташкилот фаолиятини таъқиқлаб, Шермуҳаммадбекни икки йилга озодликдан маҳрум этади. Қамоқдан чиққач Покистон орқали Ҳиндистонга ўтиб кетади. У ерлардан сув йўли билан Туркияга бориб, умрининг охиригача Аданада яшайди. 1970 йил 11 мартда Ҳақ раҳматига қовушади. Аллоҳ раҳматига олсин! Буюк инсон Шермуҳаммадбекни Туркистон туркийлари ҳеч қачон унутмайди.

4. Амир Олимхон

Бухоронинг сўнгги амири Олимхон 1881 йили Карманада туғилган. Отаси амир Абдулаҳадхон ўғлини тарбия қилиш учун махсус муаллимлар тайинлайди. Бухоро мадрасасини тамомлаганидан кейин Олимхон олий таълимни Петербургда давом эттиради.

Бухорога қайтгач, давлат иши юзасидан турли вилоятларда фаолият кўрсатади. Отаси ўлимидан сўнг 1910 йил 4 декабр куни Бухоро тахтига чиқади. Олимхон даврида Бухорога қарши руслар тажовузи янада кучаяди; мамлакатда ижтимоий бўҳрон юзага келади. Хусусан, 1905–1907 йилларда рўй берган би-

ринчи Русия инқилобидан руҳланган айрим зиёлилар амирга қарши бош кўтаргач, мамлакат аҳолиси орасида парокандалик бошланади.

1920 йил 1 сентябр куни русларнинг Фрунзе қўмондонлик қилган мунтазам қуроли кучлари томонидан Бухоро амири Олимхон тахтдан ағдарилади. Олимхон Шарқий Бухорога чекиниб, истилочи Қизил Армияга қарши курашга қўлидан келганча бошчилик қилади.

Ҳисор вилоятини қароргоҳ қилиб, олти ой мобайнида Қизил Армияга қарши қуроли кураш олиб боради. Ҳисорда янги ҳукумат тузиб, Бухорони Қизил Армиядан қутқаришга ҳаракат қилади. Кўлоб, Ҳисор ва Душанбе атрофида катта миқдордаги муқобил кучларни бирлаштиришга муваффақ бўлади. 1920 йилнинг ноябр ойида Бойсун, Дарбанд, Шерободни Қизил Армиядан тозалайди. Олимхонга мадад бериш учун Фарғона водийсидаги истиқлолчиларнинг 400 нафардан иборат гуруҳи Шарқий Бухорога жўнатилади. 1921 йилининг январ ойида Олимхон аскарларининг сони йигирма беш минг нафарга етади. Бухоро амирининг қудрати кундан кунга кучайиб бораётганини кўрган руслар унга кескин зарба бериш учун ҳозирлик кўра бошлайди. Қизил Армиянинг устунлиги сабабли Олимхон аскарлари мағлубиятга учрайди.

Амир Олимхон 1921 йил 4 мартда юртини тарк этиб, Афғонистонга кетишга мажбур бўлади. Афғонистон амири Омонуллохон Кобулда Олимхонни шахсан қабул қилади ва доимий яшаши учун Фатуда қалъаси дея номланувчи саройни ихтиёрига бериб қўяди.

Иккинчи Жаҳон уруши йилларида туркистонликлар билан бирга яширин жамият қуриб, ватанининг озодлиги учун курашади. Бухоронинг сўнгги амири Олимхон 1944 йил 28 апрелда Кобулда вафот этади.

* * *

Кобулдаги туркистонликларнинг тўрт гуруҳга бўлинигани мени жуда хафа қиларди. Нега бирлашмаймиз, деб ўйлардим. Шундай хаёллар билан юрган кунларимда Турсунбой ҳофиз ва Мулло Аҳмад Али: “Шермуҳаммадбек гуруҳига қўшил”, деди. У

ерда фарғоналик ҳамшаҳарлар жуда кўп деб, унинг гуруҳини тавсия қилишди. Уларга: “Ўйлаб кўришим керак”, дедим ва бу тўрт гуруҳни алоҳида-алоҳида хаёлан кўздан кечира бошладим...

Мубашширхон ал-Тирозий гуруҳининг кўпчилигини наманганлик хўжалар ташкил қиларди. Мубашширхон Афғонистон қироли Зоҳиршоҳнинг араб тилидан таржимони эди. У билан икки марта учрашдим, кейин бошқа йиғинларда ҳеч учратмадим.

Эшитишимча, Мубашширхон ал-Тирозий мавқеидан фойдаланиб, Олтинхон Тўранинг устидан давлат маҳкамасига шикоят қилади. Шундан сўнг Афғон ҳукумати Олтинхон Тўрани Ҳиндистонга сургун қилади. У Ҳиндистоннинг Бомбай шаҳрига жойлашади. Бомбайда бир неча ой яшагач, Саудия Арабистонига кўчиб ўтади. Олтинхон Тўранинг тарафдорлари эса қайси гуруҳга қўшилишни билмай қолишади.

Олтинхон Тўра Кобулда бўлган вақтларида у ердagi гуруҳларни бирлаштириш учун кўп ғайрат қилди, ammo муваффақият қозонолмади.

Олтинхон Тўра Бомбайда яшаган чоғларида ҳам дўстлари ва тарафдорлари билан ёзишиб туради. Дўстларидан Садриддинхон Муфтий унинг ўрнига ўтади. Садриддинхон Муфтий зиёли киши бўлиб, олдинни кўра оладиган ва Туркия билан алоқаси бўлган киши эди. У Кобулга келмасидан олдин Машҳадда яшаган.

Дарвоқе, Олтинхон Тўра кейинчалик Қуръони карим тафсирини тайёрлайди.

У кунларда Ўзбекистондан келган Маҳмуд Ойқорли унинг ишончини қозониб, қўлтиғига кириб олади. Маҳмуд Ойқорли Кобулга келганидан кейин гуруҳлар орасидаги зиддиятлар баттар аланга олади. Маҳмуд Ойқорли айрим ёшларни Садриддинхон Муфтий тарафига ўтказиш учун бошқа гуруҳларга бўхтонлар ёғдира бошлайди. Қисқа вақтдан кейин Маҳмуд Ойқорлининг Совет жосуси экани маълум бўлади ва қамоққа олинади. У Садриддинхон Муфтий, Мубашширхон ал-Тирозий, Шермуҳаммадбек ва Бухоро амири Олимхон жамиятларида аралашиб, ғаламислик қилиб, ўзига тарафдор тўплашга ҳаракат қилган.

Айнан босқинчи руслар истаганидек олдин қозоқ, қирғиз, ўзбек, тожик, туркман ва уйғур деб бўлиндик. Энди эса муҳожирликда яшаётган бўлсак-да, битта ўлкадан бўла туриб,

ҳоқимият юзасидан қайта бўлингандик. Бу вазиятда ёшлар томонидан қаршилик бўлишини ўйладик. Юзга яқин туркистонлик миллиятчи ёшлар гуруҳ бошлиқларини бирлаштириш учун “Ёшлар бирлиги ташкилоти”ни туздик. Истагимиз туркистонликларни бирга ҳаракат қилишларига эришиш эди.

“Ёшлар бирлиги ташкилоти”нинг бошқарувчиларидан Усмон Ҳафиз (Ясса), Мулла Аҳмад Али, Абдулазиз Ҳафиз (Кубилай), Умар Ҳафиз ва мен гуруҳ раҳбарлари билан учрашишни бошладик. Уларга бир том остида бирлашиб, битта раҳбар атрофида тўпланиб ҳаракат қилиш кераклигини тавсия этдик.

БУХОРО АМИРИНИНГ БИРДАМЛИККА ЧАҚИРИШИ

Иккинчи Жаҳон уруши бошланиши арафасида Кобулдаги гуруҳлар орасида музларни эритиш учун иттифоқ қуриш мавзуида музокаралар йўлга қўйилди. Шундай кунларнинг бирида Бухоро амири собиқ бош вазирининг ўғли Умаржон ёнимга келиб: “Мени амир юборди, сизлар билан кўришмоқчи”, деди. Ри-соладагидек таълим-тарбия кўрган Умаржон инглизчани яхши билар эди. Жуда маданиятли, зиёли ва миллатпарвар йигит эди. Ҳиндистонда яшаб юрган пайтларида Дехлида бир журнал чиқарган. Умаржон менга қараб: “Абдулҳамид, амир Олимхон фарғоналик ёшларни йиғиб, ҳузурига юборишимни буюрди”, деб таъкидлади. Бухоро амирининг бу истагидан жуда хурсанд бўлдим. Амир ҳазратларининг таклифини қўллаб, ҳозироқ ёшларни тўплашга ҳаракат қилишимни айтиб, амир ҳазурига қачон боришимиз мумкинлигини сўрадим. Умаржон: “Амир Олимхон олдида борадиган йигитларни тезда исмларини аниқланг, мен эртага келаман”, деди. Мамнуният билан дарҳол ишга киришдим. Умаржон ҳам хурсанд бўлиб ёнимдан кетди.

Ўша заҳоти ишонарли йигитларга хабар жўнатдим ва ўттиз иккита номзод рўйхатини тайёрладим. Эртаси куни дўконни очарканман, Умаржон келиб вазиятни суриштирди. Ўттиз икки йигитнинг номи аниқ бўлганини айтдим. Умаржон ташақкур изҳор қилиб, эртаси куни эрталаб йигитларни олиб Амир ҳазратлари ҳузурига боришимизни тайинлади.

Оқшом хўжандлик Усмон Ҳафиз (Ясса), қўқонликлар Мулла Аҳмад Али, Абдулазиз Ҳафиз (Кубилай), Орифжон Ойнурал, Эргаш Яшилюрт ва наманганлик Абдулбоқи каби йигитларни эртага Бухоро амири ёнига боришимиздан огоҳлантирдим.

Эртаси куни соат ўнда Умаржон билан бирга ўттиз икки йигитни олиб амирнинг ҳузурига бордик. Амир ҳазратларининг кўзлари кўрмасди. Доктор Олмон Оташий амирни даволаётган экан. Борганимизда амир билан Олмон Оташий сиёсий мавзуда суҳбатлашишарди. Амирнинг олдига кириб ҳурматимизни билдирдик ва салом бердик. “Хўш келибсиз, йигитлар”, деди амир Олимхон. Биз ҳам бир овоздан: “Хушвақт бўлинг, амирим!” деб жавоб қилдик ва амирнинг изни билан ўтирдик. У биттама-битта исмиимизни сўради. Навбатма-навбат ўзимизни таништирдик. Амир жуда хурсанд эди. Чой келтиришни буюрди. Биз билан бирга чой ичатуриб бизга мурожаат қилди: “Йигитлар, сизларга энг сўнгги васиятим будир. Сизлар нега фарғоналик, бухоролик дея бўлиниб, русларнинг сиёсатига хизмат қилмоқдасиз?! Бу иш жуда хато. Фарғоналик, бухоролик, тошкентлик, ашхободлик, қашғарлик, олмаоталик, пишпаклик, душанбелик, урумчилик ҳам бир ватаннинг болаларидир. Биз ягона ватаннинг фарзандларимиз. Душманнинг ўйинига учмайлик! Ўлгунимизга қадар Улуғ Туркистон озодлиги даъвосига хизмат қилайлик!”

Барчамиз Бухоро амири Олимхоннинг ҳақлигини тан олиб хижолатли бир шаклда бошимизни эгдик. Амир ҳазратлари Умаржонга исmlаримизни ёзиб олишини ва лозим бўлганида унга тақдим этишни сўзлади. Амир бизни ҳам бироз эшитиб, яна шундай деди: “Эй йигитлар, сизларга шуларни маълум қиламан: мен кўп йиллар Русияда таълим олдим. Русияни ва рус адабиётини руслардан ҳам яхши биламан. Аммо менга кўп тухмат ва бўҳтон қилишди. Қандай қарор қабул қилган бўлсам, девон ҳайъатининг таъсири ва вазирларнинг иштироки бор эди. Ўзбошимчалик билан ҳеч қандай қарор қабул қилмаганман. Мисол учун бир куни вазирларимни ҳузуримга тўплаб Бухоро хонлиги аҳолиси қанчалигини сўрадим. Билмасликларини айтишди. Бир йил ичида Бухоро хонлиги аҳолисининг миқдорини

аниқлаб, натижасини айтинг, дея буйруқ бердим. Бир ярим йилдан кейин натижа маълум бўлди. Унда Бухоро хонлиги нуфусининг сони 3 460 000 (уч миллион тўрт юз олтмиш минг)га яқин деб кўрсатилган эди. Вазирлардан бунинг сабабини сўраб: “Бухоро хонлиги Тожикистон, Туркменистондан Ховосга қадар чўзилган бўлса, нега бунча оз?” дедим. Улардан бири: “Амирим, биз хотин-қизларни ҳисобга қўшмадик. Девондаги уламолар аёлларнинг исмини сўраш ножоиз ишлиги боис уларни ҳисобга қўшмаганларинг маъқул, дейишди. Биз ҳам аёл ва қизларнинг исларини рўйхатдан чиқардик”, деб аҳволни тушунтиришди. Шу ҳолга тушдикми, дея вазирлардан жаҳлим чиқди. Рўйхатни сақлаб қўйишни (архивга топширишни) буюрдим. Мен Бухоро амири – ўзбекларнинг манғит уруғиданман ва ҳақиқий туркман. Аммо девон ходимлари бизни форсийлаштиришни истайдилар”.

Амир ҳазратлари гапириб бўлгандан кейин Умаржонни чақириб: “Уч миллион тўрт юз олтмиш рақамининг икки баробари қанча?” деб сўради. Умаржон: “Етти миллионга яқин, ҳазратим”, деди. Амир ҳазратлари: “Аҳоли йилига учюз мингга ортган бўлса, бугун Бухоро хонлигининг миқдори камида 15-20 миллион бўлиши керак. Бунча инсонлар қаерга кетди?..” деди ҳорғин тин олиб. Амир сўзини яна давом эттирди: “Бундан кейин бухороликлар билан фарғоналиклар бир-бирлари билан қиз олиб, қиз берсинлар. Сизларга айирмачиликни таъқиқлайман. Йигитлар, сиз бу гапларимни қабул этасизларми?”

Биз бажонидил қабул қилганимизни айтдик. Ўша кундан кейин бухоролик ва фарғоналик деб бўлиниш ўртадан кўтарилди. Ва ҳар икки тараф бир-бири билан қуда-анда бўлишни бошлади. Аёлимнинг амакиси Турсунбой ҳам бухоролик бир қизга уйланди. Амир Олимхон қизини Мубашширхон ал-Тирозийнинг ўғли Насруллоҳ билан турмуш қуришига рухсат берди. Шундай қиз олиб-бериш фарғоналиклар ва бухороликлар ўртасида давом этди. Алалоқибат, Кобулда Туркистон бирлиги янада мустаҳкамланди.

ОИЛА ҚУРИШИМ ВА БОҒЛОНДАГИ ҲАЁТИМ

Турсунбой ҳофиз жуда яқин дўстим эди. У ҳар доим: “Қизимни эрга берсам, сен каби ҳалол, ғайратли, ватанпарвар бир йигитга бераман”, дерди. Мен Турсунбой ҳофизни каттамик сифатида ҳурмат қилардим. Уйланиш ҳақида ҳам ўйлардим. Фақат менинг ҳеч кимим йўқ эди. Яқинларимнинг барчаси ўлиб кетганди. Уйим-жойим ҳам йўқ, деб ўйлардим. У пайтлар Кобулда эдим. Танишлар ёрдамида тўй ҳозирлигини кўра бошладим ва янги бир уйга кўчиб ўтдим.

Бу пайтларда Туркияга кетишни ҳам ният қилардим. Уйланганимдан бир йил кейин биринчи қизим туғилди, отини Атилла қўйдик. Иккинчиси ҳам қиз бўлди, отини Омина қўйдим. Кичик қизим олти ёшида қизамиқдан вафот этди. Бу орада баъзи дўстларимнинг Боғлонга келганини эшитиб жуда севиндим. Мавриди келса, у ерга боришни ўйлай бошладим. Яна Афғон ҳукуматининг туркистонлик 620 та муҳожирга ер беражагини эшитдим. Ташкилотимиз раҳбарияти Боғлонга боришимни ва у ердаги туркистонликларни бир марказга тўплаб, миллий ҳаракат ҳақида маълумот беришимни истади. Бу ердаги Исомиддин Мингбоши Марғилоннинг обрўли ва севимли оилаларидан бирининг вакили бўлгани учун ҳам одамларга сўзи ўтарди. У Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатини бошқарган Мадаминбек билан Шермуҳаммадбекнинг маслаҳатчиларидан эди. Исомиддин Мингбошининг Афғон расмийлари орасида ҳурмати бор эди.

Боғлондаги ҳаракатларимиз кундан-кунга кучая бошлади. Жиззахлик Абдулкарим Мингбоши ва биродарининг сафимизга қўшилиши миллий соҳадаги ҳаракатларимизни янада кенгайтди. Шундай қилиб, Боғлонда бир йилга яқин муддат қолдим ва Кобулга ташкилот тарафидан қайта чақирилдим.

“ТУРКИСТОН МУЖОҲИДЛАРИ ҚЎМИТАСИ” ВА ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ

Кобулга қайтгач, қисқа муддатдан кейин олмонларнинг Францияга ҳужум қилганини ва Иккинчи Жаҳон уруши бошланганини эшитдик. Бу орада олмонлар русларга ҳужум қилмаслик шартномасини имзолади. Фақат бизларгина бу шартномани хафа бўлиб қаршиладик. Чунки душманимиз дўст орттирган эди. Биз олмонларнинг Совет Иттифоқига ҳужум қилишини кутгандик. Совет Иттифоқи ғоявий жиҳатдан ҳам олмонларга, ҳам туркистонликларга қарши эди.

Аммо кўп вақт ўтмай, олмонлар Полшани ишғол қилганидан кейин Совет Иттифоқи билан тузилган шартномани эътиборга олмай бир кечадаёқ Советларга қарши уруш эълон қилди. Бу воқеа бизда умид уйғотиб, ватанимизнинг озодлиги учун олмонлар билан ҳамкорлик қилиш фикрини туғдирди. Шермуҳаммадбек: “Урушда руслар ҳам ғалаба қозониши мумкин, аммо биз ватанимизни қутқариш учун ҳар он курашга тайёрмиз”, дея фикрини билдираркан, туркистонликлар кўнглида ҳар хил иштибоҳ пайдо бўлишига қарамай, уларни умидлантирди.

Орадан бир неча кун ўтгач, Шермуҳаммадбек раҳбарлигида туркистонлик бир гуруҳ вакиллар Олмониянинг Кабулдаги элчихонасига мактуб ёзди. Мактубда: “Олмония Туркистоннинг озодлигини тан олиши эвазига Афғонистондаги туркистонликлар олмонлар сафида туриб жанг қилишга ҳозирдир”, дея душманга қарши ҳамкорлик таклифи ёзилганди.

Олмония элчихонаси билан Бухоро амири орасида дўстлик анча олдин ўрнатилган эди. Олмон элчихонаси Шермуҳаммадбекка юборган жавоб мактубида: “Бухоро амири билан келишган ҳолда бир бошлиқ ва қўмондон тайин қилиб ташкилот қурилса, сизлар билан ҳамкорлик қилишга тайёрмиз”, дейилади.

Бу таклиф юзасидан Шермуҳаммадбек билан Нурмуҳаммадбек маслаҳатлашиб Абдурахмон Лоғонийни вакил қилиб Амирнинг ҳузурига юборди. Зотан, Амир ҳам улар билан айрим мавзуларда гаплашиш учун чақирмоқчи бўлиб турган экан. Мубашширхон ал-Тирозийга ҳам хабар берилди. Амир билан кўришиб қайтган вакиллар суҳбат мазмунини

Шермуҳаммадбекка маълум қилди. Олмон элчихонаси Бухоро амирига юборган мактубда аскарларига эга бўлган бир сиёсий қўмита ташкил этиш ва аскарлар раҳбари этиб аскарликни жуда яхши биладиган кишини сайланишини талаб қилган эди. Олмонларнинг бу таклифи Бухоро амири, Мубашширхон ал-Тирозий ва Абдурахмон Лоғоний орасидаги музокарада тасдиқ этилди. Қўмита ташкил этиш фикри юзасидан Шермуҳаммадбек билан ҳам кўришишни исташди.

Садриддинхон Муфтий Машҳаддан Кобулга қайтганига икки йил бўлган эди. Бироқ Афғон ҳукумати Маҳмуд Ойқорлининг тухмати билан уни Ҳиротга сургун қилади. Садриддинхон Муфтий ўзига тухмат қилган Маҳмуд Ойқорли эканини билмасди. Ошпази бўлган Маҳмуд Ойқорлини Муфтий Кобулда вакил қилганди. Маҳмуд Ойқорлининг Советларга жосуслик қилишини айрим кишиларгина биларди, холос. Унинг Олмония, Англия ва бошқа давлат элчилари билан ҳам алоқаси бор эди. Маҳмуд Ойқорли Кобулдаги миллий ҳаракатларга кўп зарар берар ва жамият орасига нифоқ соларди. Маҳмуд Ойқорли айрим йигитларни атрофига тўплаб ўзини раҳбар сифатида кўрсатарди. Уюштирган фитналари ва жамиятга солган нифоқларининг шоҳиди бўлган туркистонлик зиёлилар Афғонистон ҳукуматига мурожаат этиб, Маҳмуд Ойқорли хавfli кишилардан бири эканини билдирдилар. Бу мурожаат туфайли ҳаракатга тушган Афғон политцияси Маҳмуд Ойқорлининг уйига бостириб бориб уни қўлга олади. Политциячилар Маҳмуд Ойқорлининг уйини тинтув қилишганида унинг Советларга жосуслик қилгани хусусида далиллар топилади. Уларга таяниб Афғон ҳукумати Маҳмуд Ойқорлини қамоққа тақади.

У қўлга олинганидан кейин Кобулдаги туркистонлик ёшлар эркин нафас ола бошлайди. Бу ҳодисадан бироз муддат ўтгач Туркистон озодлиги учун курашувчи “Туркистон мужоҳидлари қўмитаси” тузилди. Бухоро амири, Шермуҳаммадбек ва Мубашширхон ал-Тирозий бу қўмитани бунёд қилиш қарорини бирга имзоладилар. Шартнома қарорига биноан Мубашширхон ал-Тирозий қўмита раиси, Шермуҳаммадбек аскарлар бўлимининг бошлиғи, Нурмуҳаммадбек аскарлар бўлими бошлиғининг ёрдамчиси, Помирлик Қамчибек қирғизларнинг вакили этиб сай-

ланади. “Туркистон мужоҳидлари қўмитаси” туркистонликлар томонидан шавқу завқ билан кутиб олинди ва озодлик ҳаракати бир неча ҳафтада кенгайиб мустаҳкамланди. Кобулда яшаётган туркистонликлар бу ташкилотни ва бошқарувчиларини хурсанд бўлиб қаршилашди. Энди туркистонликлар ўртасида ҳеч қандай айирмачилик аломатлари қолмаган эди.

Бу орада Пешовардан келтирилган турли хил қурооллар туркистонликлар орқали Мозори Шариф, Помир водийси, Қундузга яширин равишда бўлина бошланди. Қуроолларни Афғон полицияси қўлга оладиган бўлса, уларни қандай таъмин этилганини сир тутишга қасам ичириб топширилар эди. Туркистонликлар от ва қурол олиш учун ўртада катта миқдорда пул тўплашди. Энг кўп ёрдамни самарқандлик бой Абдурашидхон берди. Туркистон озодлик ҳаракати учун тўпланган пуллар Мубашширхон ал-Тирозийга топширилди. Бухоро амири билан Шермуҳаммадбек пулнинг бир миқдорини Помирдаги Қамчибекка юборар эди. Туркистонга яширинча кириб русларга қарши курашаётган мужоҳидларга ҳам ўн минг афғоний ва қурол жўнатилди. Бу орада Хонободдан келган бир ҳамшаҳримиз Туркистонда миллий озодлик ҳаракатини бошқараётган яширин маҳаллий бир ташкилот қурилганини маълум қилди. Бу хабар юзасидан Абдурахмон Лоғоний Туркистон халқини ташкилотга тўплаш ва уларга ёрдам қилиш мақсади билан яширинча Туркистонга юборилди. Фақат бир неча ҳафтадан кейин Абдурахмон Лоғонийнинг рус аскарлари томонидан Душанбе шаҳри яқинида қўлга олингани ва қатл этилгани тўғрисида хабар олдик. Туркистонга кириш учун Афғонистон чегарасида пайт пойлаб турган туркистонлик мужоҳидлар Кобулдаги Шермуҳаммадбекдан буйруқ келишини кутишарди.

Иккинчи Жаҳон урушининг бошланиши билан Афғон ҳукумати туркистонликларни Олмония, Совет Иттифоқи ва Туркия элчихонаси билан алоқа қилишини таъқиқлади. Аммо Шермуҳаммадбек фақат Туркия элчихонаси билан ҳар турли таҳликага қарамай алоқа ўрнатишни истарди. Бу пайтлар Адҳам Менименчиўғли Кобул университетида таълим маслаҳатчиси вазифасида эди. Афғонистон маориф маслаҳатчиси бўлган Ҳошим Шайх Адҳам Менименчиўғли билан қисқа вақтда дўстлашади.

Кунларнинг бирида Шермухаммадбек бир мактубни қўлимга тутқазиб, уни туркистонликларга суюкли бўлган Адҳам Менименчиўғлига етказишимни истади. Уруш кунлари бўлгани учун Адҳам Менименчиўғлини аффон политцияси қўриқларди. Шу боис мактубни унга беришим жуда қийин эди. Тузган режам бўйича ишга киришдим. Бирқанча гиламни аравага юклаб, тўғри Адҳам Менименчиўғлининг уйига бордим. Фақат эшикнинг олдида кутишга тўғри келди, миршаблар мени ичкарига киритмади. Уйнинг юқори қаватида турган ўрта ёшли бир жувон миршаблар билан суҳбатимни эшитиб: “Кўйворинг, кирсин”, деб ишора қилди ва миршаблар ичкарига киришимга изн берди. Елкамда гиламлар билан ичкарига кирдим ва мени қаршилаган аёлга: “Хоним, Адҳам Менименчиўғлибей билан жуда муҳим масалада кўришим керак”, дедим. Аёл: “Адҳамбей уйда йўқ, ярим соатдан кейин келади. Истасангиз, кутиб туринг”, деб жавоб қилди. Тахминан, бир соатдан кейин Адҳам Менименчиўғли келди. Мени кўргач: “Ўзбекмисан?” деди. “Ха”, деб жавоб қилганимдан кейин нега келганимни сўради. Шермухаммадбекдан мактуб келтирганимни билдирдим. Адҳам Менименчиўғли дарров мактубни очиб ўқиди. Менга қайтариб: “Биродар, бу ишингиз жуда хато. Биринчи жаҳон урушида минглаб туркистонлик йўқ ерда ўлиб кетди. Бу ҳаракатни амалга оширсангиз, яна йўқотишга учрайсиз. Ватанингизни қутқаришни ишташингиз табиий, ammo бунга куч тўплаганингиздан кейин киришинг”, деди.

Шермухаммадбек Туркия ҳукуматининг назарига тушиш учун бошқача йўл излай бошлади. Туркиянинг Кобулдаги элчихонасида ҳайдовчи бўлиб ишлаган Исмоил Арсипни қароргоҳига чақириб, Туркиянинг Кобулдаги элчихонасига бир мактубни етказиш вазифасини топширди. Мактубда: “Туркистон мужоҳидлари қўмитаси”нинг Туркистонни қутқариш учун олмонларнинг қўллови остида Совет Иттифоқига қарши урушга кириши ҳақида хабар берилганди. Бир неча кундан кейин Исмоил Арсип Шермухаммадбекнинг қароргоҳига келди. У норасмий ташриф билан Туркия элчихонасига киришни дипломатик қоидаларга мувофиқ эмаслигини гапирди ва шунга қарамай бир йўл топилишини маълум қилиб, эртага соат ўнда бир вакилингиз элчихона орқасидаги ҳовлининг темир эшиги ёнига

боришини тайинлаб кетади. Исмоил Арсип вакил кимлигини сўради ва Нурмуҳаммадбек қўрбоши боражагини билиб олади.

Эртаси кун Нурмуҳаммадбек қўрбоши билан бирга айтилган жойга айтилган соатда бордик. Қўрбоши диққатини узмай атрофни айланиб, элчихона вакилини кута бошлади. Белгиланган учрашув соатида кўчадан ўтаётган автомобил ҳовлининг эшиги ёнида секинлаб тўхтади. Нурмуҳаммадбек қўрбоши машина томонга юрди. Мен вазиятни кузатиш учун у ердан узоқлашдим. Узоқдан Нурмуҳаммадбек қўрбошининг элчихонанинг қора машинасига ўтирганини кўрдим. Дарҳол вазиятни билдириш учун Шермуҳаммадбекнинг кароргоҳига жўнадим, аммо Нурмуҳаммадбек қўрбоши мендан олдин у ерга етиб борган эди. Қўрбоши Шермуҳаммадбек ва бошқа қўмондонларга учрашув ҳақида гапириб бераётган экан. Туркия буюкэлчиси ҳаракат ҳақида муносабат билдириб бундай деган эди: “Бу урушда Олмония Русиядан енгилади. Чунки Олмония фақат Русия билан уруш қилаётгани йўқ, бир вақтнинг ўзида Америка, Франция, Англия ва бошқа давлатлар билан ҳам урушмоқда. Агар сиз бу урушга кирсангиз, енгиласиз ва парчаланасиз. Шу сабабдан бу урушдан воз кечинг”.

Туркия буюкэлчисининг айна масалага бошқача ёндашуви Шермуҳаммадбекни дарҳол Кундуз, Мозори Шариф ва Помирдаги мужоҳид қўмондонларга мактуб жўнатиб, Совет Иттифоқига қарши кураш ҳаракати режасидан воз кечилгани ва кейинги буйруқ келмагунга қадар ҳеч бир ҳаракатга ўтмаслик ҳақида қатъий буйруқ беришга ундади.

* * *

Машаққатли кечган қиш ойларида Қизил Армиянинг шиддатли зарбасига учраган Олмон армияси Стлинградни кўлга ололмади ва ортга чекинишга мажбур бўлди. Қизил Армиянинг Полша ва Олмонияга бостириб кириши билан олмонлар мағлубиятга юз тутди. Бу муваффақиятдан кейин Афғонистон ҳудудида “Туркистон мужоҳидлари қўмитаси” курашчиларининг озодлик ҳақидаги умидлари пучга чиқди. Урушнинг бундай туғаши “Туркистон мужоҳидлари қўмитаси” ташкилотини мажбурлан тарқатиб юборди.

ТУРКИСТОН МУЖОҲИДЛАРИ ЗИНДОНДА

Иккинчи Жаҳон уруши олмонларнинг мағлубияти билан тугади. Олмонияга қарши иттифоқчилардан бири бўлган Советлар Сталинград ғалабасидан кейин баъзи давлатларга ўз таъсирини ўтказмоқчи бўлади. Совет Иттифоқи уруш даврида Афғонистондаги туркистонликларнинг миллий озодлик ҳаракатини ҳам таъқиб қилади. Уруш тугагач, Совет Иттифоқи Афғонистонга таҳдид қилиб миллий озодлик ҳаракатига қатнашган “Туркистон мужоҳидлари кўмитаси”нинг аъзоларини қўлга олишни талаб этади. Афғонистон ҳукумати Советлар ҳужумидан хавфсираб миллиятчи туркистонликларни бутун ўлка бўйлаб қўлга олиш тўғрисида буйруқ чиқаради.

Бир ой ичида “Туркистон мужоҳидлари кўмитаси”нинг сиёсий раҳбари Мубашширхон Ал-Тирозий, аскарлар бўлими бошлиғи Шермуҳаммадбек, ёрдамчиси бўлмиш укаси Нурмуҳаммадбек, Помир ўлкаси кўмондони Қамчибек, марғилонлик мингбоши Исомиддин, Иброҳимбек Лақайнинг кўмондонларидан Шамсиддин Вакил, Шарқий Туркистон ўлкаси кўмондони Авлиё Хўжа Эшам, Мирза Парпи, Муҳиддинхон Тўра ва яна кўплаб кишилар қўлга олиниб, зиндонга ташланади.

Берилган маълумотларга кўра, Хонобод атрофидан 620, Кобулдан эса 100га яқин туркистонлик зиндонбанд қилинади. Бошқа шаҳарлардан қўлга тушганлар ҳақида аниқ маълумотлар йўқ. Афғон миршаблари мени ҳам қўлга олди. Икки кеча назоратда ушлаб турилдим ва ифодамни олишгач, беш минг афғоний кафолат пули эвазига озод қилишларини айтишди. Ёнимдаги пулларни беришга мажбур бўлдим ва мени қўйиб юборишди.

У ердан чиққач биринчи қилган ишим Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбекларнинг ёнига бориш бўлди. Аммо икки ҳафтагача уларни кўрсатишмади. Икки ҳафтадан кейин кўришишга муваффақ бўлдим. Кўришганимизда Нурмуҳаммадбек менга: “Туркия буюкэлчиси вазиятни олдиндан тахмин қилганди. Менимча, бу ҳолат бизга қарши бўлди”, деди.

Шермуҳаммадбек юзида қайғунинг асари ҳам йўқ бир ҳолатда: “Туркия давлати ҳар доим туркистонликларнинг ёнида бўлди. Ёрдамини аямади. Туркиянинг тавсиясига биноан урушга кирмадик. Агар кирганимизда бу биз учун можаро ва катта йўқотишга

сабаб бўлар эди. Чунки ҳаракатимизнинг ҳали вақти келмаганди. Албатта, вақти-соати келади. Муҳими энди ҳибсда бўлсак ҳам, соғ-саломат бўлишимиздир. Бизни бу ерда кўп ушламайдилар. Бу кунлар ўтади, ватанимизнинг озод бўлган кунларини албатта кўрамиз”, деди. Яна сўзида давом этиб: “Қилган ишларимизда пушаймонлик йўқ. Ватанимиз учун ҳаракат қилдик ва унинг озодлиги йўлида ҳибсга тушганимиздан ҳам ғурурланамиз”, деди.

Шундай қилиб, Ксбулда оғир кунлар бошланди. Олдингидек биродарлар билан йиғилишиб, суҳбатлар ўтказилмасди. Ҳар кимда бир андиша ва кўрқув бор эди. Бу ҳам етмаганидек, Афғон ҳукумати менга аскарлик қилишим кераклигини билдирди. Ҳолбуки, мен афғон фуқароси эмасдим. Фақатгина яшашга рухсатим бор эди. Агар аскарликка кетсам, оиламни ким боқади, деб ўйлай бошладим. Бу вазиятда Афғонистон ташқарисига – бошқа юртларга кетиш йўлларини излашдан бошқа чора йўқ эди. Қўлимда афғон ватанидан эканимни тасдиқловчи ҳеч бир ҳужжат бўлмагач, паспорт ололмасдим. Шу тақлид бир муддат Афғонистонда аросатда яшашга мажбур бўлдим.

АФҒОНИСТОНДАН ЧИҚИШ

Иккинчи жаҳон урушининг Афғонистонда эсган шамоллари таъсири аста-секин сўна бошлайди. Мен ҳам бу ўлкадан чиқиш йўлларини излашга тушдим. 1944 йилнинг ўрталарида виждонли бир биродар воситасида паспорт олишга ҳаракат қилдим. Кобул хавфсизлик бошқармасидаги паспорт ишларига қаровчи маъмур 1200 афғоний пора эвазига паспорт беришини айтди. Бошқа йўли йўқлиги туфайли ҳаром (юкли) пулни беришга мажбур бўлдим. Бу пайтда паспорт олиш ёки ололмаслигимни аниқ билмасдим. Берган пулни бекор кетиш эҳтимоли ҳам бор эди. Фақат кутишдан бошқа чора йўқ эди.

Хавфсизлик бошқармасидаги паспорт ишларига қаровчи жандармга пора сифатида берган пулимдан ташқари яна 500 афғоний беришимни сўраб биттаси дўконимга келди: “Менга 500 афғоний берсангиз, паспортингизни ҳозирлаб бераман, бўлмаса, уни йиртиб отаман”, деди. Мен унинг қўлидаги паспортни кўриб асабий ҳолда кармонимдаги 500 афғонийни унга

бердим. Аммо у паспортимни бермасдан, бир неча кундан кейин олиб келиб бераман дея, кетди.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин мендан 500 афғоний олган ҳалиги жандарм дўконга келиб паспортимни топшириб кетди. Шундай қилиб, 1944 йилнинг қишида паспорт қўлимга тегди. Энди бу қайғули юрт – Афғонистондан кетишим мумкин эди.

Саудия Арабистонига кетиш учун ҳозирлик кўра бошладим. Чунки Туркияга бориш учун энг тўғри йўлнинг чораси шу эди. Фақат у пайтлар Арабистонга Ҳиндистон орқали кетилгани учун менга Ҳиндистон визаси керак эди. Бу визани эса Англиянинг Кобулдаги элчихонаси берарди. Виза олиш учун у ерга борганимда ҳужжатларимнинг бир қисмида камчилик борлигини айтишди. Афғонистондан кетиш ё кета олмаслигимни билмасдим. Тараддудланиб юрганимда яқин дўстларимдан бири Воҳиджоннинг укаси Каримжонни Худо менга етказди. Каримжонга инглиз элчихонасидан Ҳиндистонга кетиш учун виза ололмаганимни сўзлаганимда: “Абдулҳамид, куюнманг, инглиз элчихонасида бир танишим бор, Худо хоҳласа, унинг ёрдами билан визангизни оламиз. Сиз паспортингизни менга беринг, бошқасидан хавотир олманг”, деди. Паспортни Каримжонга бердим.

Орадан бир неча кун ўтгач, Каримжон дўконимга бирровга кириб менга Ҳиндистон визаси олганини айтди. Оқшом уйга келганимда мени хаёллар ўз исқанжасига олган эди. Шу пайтгача яшаган ҳаётимни жимгина кўз ўнгимдан ўтказдим. Биз нима қилдикки, Ватансиз қолдик? Бу даъволаримиз фақатгина хур Ватан байроғи остида яшашни истаганимиздан эди-ку! Бу тупроқларда адолат тугаганига юз йиллар бўлди. Дуоларимизда, ишончимизда, таваккулимизда шубҳаланмай бошлаган йўлимизда давом этдик. Бир зум болаларимга назар солдим. Ажабо, улар қачон кўришаркин ўз отаюртларини – гўзал Туркистонни...

Эртаситонгмаҳали нарсаларимизни ҳозирлаётиб Афғонистон ҳукуматининг “Туркистон мужоҳидлари қўмитаси” аъзоларига беш йилгача Афғонистонни тарк этиши таяққилангани ҳақида фармон эълон қилганини эшитдим. Биродарим Каримжон бирқанча вақт Покистон билан иш қилгани сабабли чегара маъмурларини танир эди ва бир йўлини топишимизни, эртаси куни ўзи ҳам йўлга чиқишини айтди.

Йўлга чиқмасдан бир кун олдин хотинимнинг бувиси (отасининг онаси) ва амакиси билан хайрлашдим. Аёлим бир-икки ойдан кейин кўзи ёришини ва йўлда қараш қийин бўлади деб қизим Атиллани ўзлари билан олиб қолишди. Улар ҳам Арабистонга бир неча йилдан кейин боришларини айтишди. Мен ҳам ноилож бу таклифни қабул этдим.

Шундай қилиб, Каримжон, Ҳожи Маҳмаджон(Олтой)лар билан бирга юк машинаси ёллаб, уч оила Пешоварга қараб йўлга тушдик. Қочоқ аскар ҳисобланганим сабабли мени йўл назоратларидан машинанинг кузовига яшириб олиб ўтишди. Чунки йўлда қўлга олинсам, аскарликка жўнатишарди. Икки кунда соғсаломат Пешоварга етиб бордик.

* * *

Пешоварда ҳомиладор хотиним ва икки ўғлим билан қирқ кунга яқин яшашга мажбур бўлдик. Карачи ёки Бомбайга кетиш йўлларини излардим. Ҳеч бир натижа бўлавермагач, бу ерда сиқилиб, портлайдиган ҳолга етгандим. Аҳволимизни кўрган туркистонлик ҳамшаҳарларимиз, Қўқон хони Худоёрхон набирасининг фарзандларидан Маҳмудбек сизларга ёрдам қилади, дейишди. Маҳмудбек Пешовар хавфсизлик бошқармасида комиссар бўлиб ишлар эмиш. Аҳволимизни Маҳмудбекка тушунтирганимизда паспортларимизни олиб керакли расмиятчиликларни тўғрилади. Унга миннатдорлигимизни билдириб, ўша заҳоти Карачига йўл олдик.

* * *

Уч кун поездда юрдик. Кейин Карачига келдик. Бу ердан ҳам туркистонлик ҳамшаҳарларимизни топиб, баъзи масалаларда ёрдам беришларини илтимос қилдик. Барака топишсин, кўп ёрдам қилишди. Олдин бизларни бир меҳмонхонага жойлашди. У ерда нафасимизни ростлагач, ҳамроҳлар билан Карачини айлангани чиқдик. Портга борганимизда Кобул ва Қандаҳордан келган туркистонликлар Саудия Арабистонига бориш учун кема кутаётганларини, фақат Карачидаги Саудия Арабистони элчихонаси виза бериши кераклигини гапиришди. Бундан хабар топгач, виза ололмаимиз, деб хафа бўлдик ва нима қилишимизни билмасдик.

Бу ердаги ҳамшаҳарларимиз ҳам бекор ўтирмай, ватан учун ҳаракатда эканлар. Азим Ҳошим раҳбарлигида бир жамият ташкил этишибди ва “Таржимони афкор” номли журнал чиқаришибди. Аслида, бу ерга мен каби “Туркистон мужоҳидлари қўмитаси” аъзолари қочиб келиб, миллий ҳаракатни давом эттиришарди. Ҳамшаҳарларимиз Қўқонда тузилган Туркистон Мухториятининг байроғини уйларига осиб қўйишган эди.

Бу ерда ҳам уч ойга яқин қолиб кетдик. Шундай кунларнинг бирида Карачи – Бомбай орасида тижорат қиладиган ҳамшаҳарларимиздан бири ёнимга келиб: “Хушхабар муборак бўлсин, сизга хат бор”, деди. Мактубни очиб, Кобулдаги биродарим Закариё бобо ва Турсун Паҳлавондан келганини кўрдим. Оилам билан бирга узоқ вақтдан бери Карачида эканимни эшитиб улар менга йўллаган мактубида шундай ёзганди: “Бир йўлини топиб Бомбайга келинг. Сиз каби оғир аҳволга тушиб қолганлар бўлса, улар ҳам келишсин, ёрдам берамиз. Кейин истаган жойингизга – Саудия Арабистонигами ёки Туркиягами жўнатамиз”.

Мактубни ўқиб бўлиб аҳдига вафоли дўстларим борлиги учун кўзларимга ёш келди.

Кобулдан бирга йўлга чиққан уч оила бир вагонни кира қилдик ва вагоннинг ўртасидан парда тутиб, аёллардан алоҳида ўтирдик. Бу вақтлар ҳиндлар билан мусулмонлар ўртасида ички кураш ҳукм сураб эди. Ҳар куни юзларча киши ўлдириларди. Бу ички курашлардан кейин Покистон батамом Ҳиндистондан ажралиб мустақил давлат бўлади.

Поезд ўлкадаги ички низолар сабаб тўхтаган бекатларда узоқ вақт қолишига тўғри келар эди. Олти кун деганда поездимиз Бомбай бекатига етиб келди, у ерда бизни Турсун Паҳлавон кутиб олди. Бизларни ҳожилар меҳмонхонасига жойлаштирди. Турсун Паҳлавон: “Аллоҳга шукрлар бўлсин, бу фоний дунёда сизларни яна кўриш насиб қилди”, деди. Бир-биримиз билан кучоқлашиб кўришдик. Турсун Паҳлавон “ханжари Бухорий” дея Бомбайда ном қозонган бир Паҳлавон эди. У курашга тушса майдон лиқ тўлар, тургани жой топиб бўлмасди. Унинг бу нуфузи биз туркистонликларга улкан ғурур бахш этарди.

Меҳмонхонани бошқарган Мўминжон Ҳожибоши билан бўш вақтларда роса шахмат ўйнардим. Унинг жуда зўр шахмат

Ўйинчиси экани дона суришию ҳамлаларидан маълум эди. Карачидаги каби Бомбайда ҳам Саудия Арабистонига кетишни хоҳловчилар сероб эди. Улар Арабистон бўлмаса, Туркияни афзал кўришарди. Аммо шунча ҳаракатларига қарамай, бирор йўл топа олмасдилар. Кунларимиз шахмат ўйнаш билан ўтарди.

Бир куни Кобулда танишганим Ҳожи Маҳмад Қипчоқ меҳмонхонамизга келди. У бир неча марта Туркияга борганди. Арабистон ёки Туркияга кетишимиз кераклигини айтгандим: “Туринг, сизни Туркия консуллигига олиб бораман”, деди. Шундай қилиб, у билан Бомбайдаги Турк консуллигига бордим. Консуллик ҳам: “Шу пайтда Туркияга боришингиз жуда қийин. Чунки мурожаат қиладиган бўлсангиз, энг камида олти ойда жавоб бера оламиз”, деди. Бомбайда бунчалик узоқ вақт қолишим мумкин эмасди. Туркия консуллигидан кайфиятим тушиб қайтганимни кўрган Ҳожи Маҳмад Қипчоқ: “Кайфиятингизни туширманг, яқинда Жиддадан йўлга тушган катта “Ақбари кема”си келади. Бу кема Зейнал номли бир бой кишига қарашли. Ўзи менинг яқин дўстларимдан. Унда Сизни Жиддага жўнатаман”, деди.

* * *

Бу орада хотиним кўзи ёрди. Аллоҳ бизга бу сафаримиз давомида қиз фарзанд берди. Унга Юлдуз деб от қўйдим. Яқинда Саудия Арабистонига кетишимиз учун янги туғилган қизимга ҳам паспорт олишим керак эди. Турсун Паҳлавон билан бирга Афғонистон консуллигига бориб бу масалани ҳам ҳал қилдик.

* * *

Ниҳоят, Катта Кеманинг Бомбай портига келганини эшитдик. Турсун Паҳлавон, Мирбобо, Ҳожи Маҳмад Олтой ва мен портига бориб Жиддага кетадиган Катта Кемага билет олдик. Кейин меҳмонхонага қайтиб нарсаларимизни йиғиштирдик. Айрим маҳсулотларни олиш учун бозорга чиқдик. Эшитишимизча, Арабистонда гуруч ва ёғ жуда қиммат эмиш. Шу сабаб бир қоп гуруч ва бир бидон ёғ олдим.

Шундай қилиб, 1945 йилнинг ёзида Ҳожи Маҳмад Олтой ва оиласи билан Саудия Арабистонига бориш учун йўлга чиқдик. Кемада Бомбай портидан жўнар эканмиз, Турсун Паҳлавон ва

бошқа юртдошларимдан айрилганим учун жудолик ғами елкамни босиб борарди. Дастрўмолимни силкитиб яна дийдорлашувимиз номаълум бўлган ҳамшаҳарларим билан хайрлашдим. Кема портдан узоқлашгани сари қирғоқ кўринмай борарди ва ичимдаги маҳзунлик янада ортарди. Ҳожи Маҳмад Олтой ёнимга келиб: “Энди Аллоҳ йўлимизни очиқ қилсин, тақдирда ёзилгани бўлади. Ҳеч ким олдинда нима бўлишини билмайди. Зотан, ватандан ташқаридамиз, ҳеч бир ер бизники эмаски, бу ерлардан айрилганимиз учун хафа бўлсак”, деди.

Йўлга чиққанимизга ўн кундан ошди. Кемада Ҳожи Маҳмад Олтой билан ватанимиз ҳақида гаплашардик. Туркиядаги ташкилотлар фаолиятига ҳавасимиз келарди. Йўқса, бу чек-чегарасиз денгизга қараб юрагимиз сиқиларди. Кема ўн бир кундан кейин Яманнинг Аден портига яқинлашиб юқларини бўшатди ва яна йўлида давом этди. Бир-икки кундан кейин Суданга етиб бордик. Бу ерда ҳам юқларни топшириб, яна манзил сари йўлга тушдик.

* * *

Кемадаги ўн саккиз кунлик сафардан кейин Жидда портига етиб келдик. Кемада танишган бир ҳамшаҳаримиз арабчани яхши биларди. Юқларимизни туширганимиздан кейин у билан бирга кетдик ва бир уйни ижарага олдик. Ҳаж мавсуми бўлмагани учун уйларнинг кўпи бўш эди. Алоҳида ва чиройли бир уйни ижарага олдик. Фақат суви йўқ эди. Оиламни уйга жойлаштирганимдан кейин сувчи изладим. Афсуски, сув ҳам, сувчи ҳам тополмай уйга қайтдим.

Ҳиндистондан олиб келган егуликларимиз билан кечки овқат қилдик. Ўша кечани сувсиз ўтказдик. Эртаси куни қилган илк ишим сувчи излаш бўлди. Маҳалладаги баққоллик дўкони эгаси туркистонлик экан. Бизга ёрдам берди ва муаммони ҳал қилдик.

Эртасига нима иш қилишимни билмай ваъдалашганимиздек Ҳожи Маҳмад Олтойнинг келишини кутдим. Аммо на ўзи келди ва на хабари. Чиқиб, бозор айландим. Шаҳарнинг денгизга яқин бир жойида усти ёпилган 200 метр узунликдаги бозор бор эди. Бозорга келганимда сотувчиларнинг кўпи туркистонликлар эканини кўрдим. Кобулда таниган икки-уч кишини учратдим. Суҳбатлашиб, кўпларининг Арабистонга келиб ўзгарганини

пайқадим. Ҳозир сотадиган бирор нарсангиз борми, деб сўрашарди. Ижобий жавоб бўлмагач, совуқ муомала қила бошларди. Гўё Арабистонга келар-келмас ўзгариб қолишганди. Бу ҳолдан юрагим сиқилди, иш изладим, аммо иш ҳам йўқ эди. Жидда шаҳрининг ёпиқ бозори ва бир неча жойларни айланиб уйга қайтдим. Уйга келгач, кечки овқатга туркистонча палов қилиб едик. Хотинимга бозорда кўрганларим ҳақида айтдим, бу ҳолатдан иккимиз ҳам хафа бўлдик. Қаерга келиб қолганимизни ўйлаб саросимага тушдик. Тун билан катта-катта ўткир найзалли пашшаларга қарши Бомбайдан олган бешта пардани пашшахона қилиб курашиб чиқдик.

МАККАДАГИ ҲАЁТИМ

Жиддада бир неча ҳафта қолганимга қарамай ҳеч бир иш топилмади. Энди омадимни Маккада синаб кўрмоқчи бўлдим. Ёпиқ бозордаги ватандошларимдан Маккага қандай боришни билдим. Улар “Баби Макка” (Макка эшиги) ёнидан кичик юк машиналари киши бошига уч риёл олиб Маккага олиб боришини айтишди. Тасвирлаб беришганидек “Баби Макка”ни топдим. Бу ердаги одамларга ишоралар орқали мақсадимни тушунтирдим. Улардан бири мени бир “Пикап” (юк автомобили тури) ёнига олиб борди ва ҳайдовчига арабчалаб бир нималар деди. Ҳайдовчи имо-ишора билан юкинг борми, неча киши келдингиз, деб сўради. Мен хотиним, учта болам ва юким ҳам борлигини амаллаб тушунтирдим. Ҳайдовчи жами 12 риёл берасан, деди. Айтганига рози бўлдим ва бўнак бериб, эртасига кетишимизни айтдим. Шу заҳоти уйга қайтиб Бомбайдан олиб келган бир гиламни сотиш учун ёпиқ бозорга бордим ва яхшигина нархга пулладим. Шундай қилиб, Макка пули ҳам чикди.

Тушликдан кейин уйдагиларга Маккага кетишимиз хабарини айтсам, хотиним жуда севинди. Эртаси куни эрталаб туриб нонушта қилганимиздан кейин нарсаларимизни йиғиштирдик. Туш маҳали бир от-аравада “Баби Макка”га келдик. Аср номозигача ҳайдовчи келишини кутдик. Асрдан кейин кеча келишган ҳайдовчимиз эски бир машинаси билан келди. Нарсаларни юклаб, тўғри Маккага йўл олдик. Шомга яқин манзилга етиб

бордик. Олдиндан келишимиз хабарини эшитган дўстларимдан бири бизни кутиб олди. Марғилонлик Музаффархон бизни тўғри уйга олиб борди. Кечки овқатдан кейин бемалол дам олишимизни айтиб, хонасига чиқиб кетди. Қийин кунларимизда мадаккор бўлган Музаффархоннинг яхшилигини ҳали-бери унутолмайман. Эртанги кунни Исломнинг муқаддас ери Каъбаи шарифни зиёрат қилиш билан бошладим. Каъбада туриб намоз ўқидим ва муаззам Каъбани тавоф қилдим. Мени бу ерларга етказгани учун Аллоҳ таолога минг-минглаб шукроналар айтдим.

Аллоҳ рози бўлсин Музаффархондан, фақат берган хонаси жуда зах ва узоқ вақт одам яшамагани учун у ерга сувараклар тухум қўйиб ташлаганди. Бу аҳволда бу ерда тўрт кундан ортиқ қоломадик. Уй излашни бошладим. Етарли пулим йўқлиги қийинчилик туғдирарди.

Макканинг Ҳафиз Уммат маҳалласидаги уйларнинг ижара нархи арзон эканини эшитиб, тўғри ўша ёққа бордим. Йўл ёқасида тарвуз сотадиган хабаш туркчалаб: “hasi gel”, деб чақирганида ҳайрон қолдим. У хабаш туркча гапира оларди. Салом бериб ёнига бордим. Туркчани қаердан ўрганганини сўрадим. Ёнида ишлайдиган бир турк оиласидан ўрганганини айтди. Қаерга кетаётганимни сўради. Уй излаётганимни билдирдим. Шунда у ўзининг бир уйи ва нон пиширадиган печи борлигини айтиб, ижарага беришини сўзлади. Дарҳол у киши билан савдолаша бошладим. Уй ва печ учун 5 риёл бера олишимни айтдим. У одам мени яхши тушунгандан кейин берадиган нархимга рози бўлди. Шундай қилиб, иш ва уйга эга бўлдим. Тандирхона (бундан кейин новвойхона деймиз) кўча юзида жойлашган бўлиб, иш қилиш учун қулай эди. Уй эгаси эса унинг орқасида истиқомат қиларди. Ҳовлили уйнинг кичик бир хонаси бор.

Топган жойни хотинимга кўрсатиш учун вақтинча турган уйимизга бориб, унга бир уй ва иш жойи топганимни айтдим. Унга ҳам уй ва иш жойини обориб кўрсатдим. Хотиним кўриб унча ёқтирмади, аммо ҳовлисининг катталиги маъқул келди. Шундай қилиб, хотиним ҳам рози бўлди ва уй эгаси билан қатъий келишиб олдик. Икки кундан кейин ижарага олган уйга кўчиб ўтдик. Новвойхонада ҳар хил керакли маҳсулотлар бор эди, дарҳол иш бошлаш мумкин эди. Аёлим билан уйни ва новвойхонани

яхшилаб тозаладик. Бир неча кундан кейин печни қандай ишлатишни ўрганиш учун ҳамшаҳарларимиздан бўлган адашим Абдулҳамид новвойнинг ёнига бордим. Аллоҳ рози бўлсин, ёрдам қилишни яхши кўрадиган мурувватли бир киши эди. Бирга Маккадаги новвойларнинг каттасининг ёнига бордик. Шайхнинг идораси жуда катта эди. Юзларча қоп ун ва тонналаб ўтин бор эди.

Адашим Абдулҳамид мени новвойларнинг шайхи Бегали билан таништирганидан кейин: “Бу киши новвойчилик қилмоқчи, аммо ҳозирча ун ва ўтин олишга маблағи йўқ, агар ун ва ўтин бериб турсангиз, иш бошловоларди”, деди. Шайх Бегали менга қараб: “Нон ёпишни биласанми?” деди. Олдин Афғонистонда бу ишни қилганимни айтдим. Шайх Бегали отимни новвойлар рўйхатига ёзди ва керакли маҳсулотни эртага эрталаб юборишини айтди.

Шайх Бегали эртаси эрталаб, тахминан, соат 08.00 ларда кичик юк машинасида саккиз қоп ун, бир қоп туз ва уч юз килога яқин ўтин юборди. Хурсанд бўлиб ишга шўнғидим. Аллоҳга шукрлар бўлсин, ишларим ўнгидан кела бошлади. Ҳар кеча иккида туриб баққолларга нон етказиб бериш учун қаттиқ ишлардим. Бир неча ҳафтадан кейин буюртмалар кўпайгач, ҳамшаҳарим Абдулазиз Ҳафизни ёнимга ёрдамчи қилиб олдим. Аллоҳга шукр, ишларим кундан кунга муваффақият қозониб борарди. Бир муддат тинмай ишлаганим учун чарчаганимдан касал бўлдим. Бу ҳол қаршисида Кобулда таниганим андижонлик Абдулсалимни ёнимга олдим. Навбатма-навбат ишлай бошладик. Қисқа фурсатда ишларимиз жуда яхшиланди, новвойиликдан яхшигина пул топдик. Шундай қилиб, Маккадаги ҳаётим яхши ва гўзал кеча бошлади.

* * *

Вақти-вақти билан Маккадаги туркистонликлар билан танишдим. Уларнинг кўпчилиги тижорат билан шуғулланишарди. Макканинг марказий бозорида дўконлари бўлиб, кейим-кечак сотишарди. Уларнинг ягона мақсадлари пул топишга айланиб қолганди, бошқа нарса кўрмадим. Диёримиз Туркистонни қутқаришдан умидларини узганди. Қалбларида Ватан, миллат туйғулари сўнгандек эди. Бу ҳолатдан дилим ранжирди. Бу ерда юз берган бир ҳодисани айтмай ўтиб кетолмайман. Бир куни бозорга бораётсам, Кобулда танишган Абдуллажон дўконига

чақирди ва: “Биродар, менга қара, Арабистонда яшаяпсан, энди устингдаги кийимларни кийма, оқ узун кўйлак ва иштон кий”, деди. “Абдуллажон ака, мен Арабистонда қолишни ўйлаганим йўқ. Иқтисодий аҳволимни тўғрилаб, кейин Туркияга кетишни ўйлайман. Агар керак бўлиб қолса, ўзингиз менга бу арабча кийимлардан совға қиларсиз”, деб гапини чўрт кесдим. Абдулла аканинг олдидан узоқлашдим. Ҳарами шарифга кириб, аср намозини ўқидим ва Каъбани тавоф қилдим.

ФАЛАСТИНГА ЁРДАМ КАМПАНИЯСИ

Кобулдаги ташкилотда бирга фаолият олиб борган Султон Бахтиёр мендан олдин Маккага келиб жойлашганди. Бир куни дўкондаги ишларимни битириб унинг дўконига бордим. Мени кўриб: “Эй дўстим, хуш келибсиз, сизни кўриб жуда хурсанд бўлдим”, деди ва кейин Маккадаги вазиятни қисқача тушунтирди: “Саудия ҳукумати туркистонлик муҳожирларни бошқа муҳожирлардан устун кўради. Бирор иш жойи очган вақтимизда турлича қулайликлар яратиб беради”, деди.

Султон Бахтиёр Тошкентдаги бир мактабда мудир эди. Миллатчи бўлгани сабаб руслар ҳужумидан қочиб, олдин Қошғарга боради, у ерда Алихонтўра Соғуний ва унинг маслақдошлари ташкил қилган ва икки йил ҳукм сурган Шарқий Туркистон Ислом жумҳурияти ҳукумати даврида молия мудирини бўлиб ишлайди. Шарқий Туркистон Ислом жумҳурияти Иосиф Сталин билан Мао Цзе Дун ўртасида тузилган хуфя битимга кўра хитойлар тарафидан йўқ қилинган, Афғонистондан бошпана топишга мажбур бўлади.

* * *

Султон Бахтиёрнинг Маккадаги дўконида суҳбатлашиб тургандик, бир киши дўконга келди ваа мени кимгадир ўхшатганини сўзлади. Отамнинг отини сўради. Отамнинг отини айтгандим, самимий алфозда: “Хуш келибсиз, мен отангизнинг мадрасадош дўстиман”, деди. Ҳурмат билан қўлини ўпдим. Раҳмат айтдим. Фақат бу кекса киши исмини айтмади, ҳали ҳам билмайман. Султон Бахтиёрдан сўрадим, аммо у ҳам отини билмас экан.

Султон Бахтиёрга вақт кеч бўлганини, эртага яна келишимни айтиб у билан хайрлашдим.

Эртаси куни тушгача новвойхонадаги ишларни битириб, тўғри Султон Бахтиёрнинг дўконига бордим. Дўстим: “Харами шарифда бир неча кундан бери бомдод намозидан кейин жамоат дуоси ўқияпти, чунки яҳудийлар фаластинликларни шафқатсизларча ўлдиришмоқда. Бу ҳолатда Фаластин халқиға ёрдам қилиш динимизда вожиб дейишмоқда”, деди. Унга: “Биз ҳам фаластинликларға ёрдам қилишимиз керак”, дедим.

Таклифим Султон Бахтиёрға маъқул келди: “Яхши бўларди”, деди.

Эртаси куни Маккадаги туркистонликларнинг олдидан бир-бир ўтиб, фаластинликлар учун анчагина пул йиғдик. Султон Бахтиёр тўпланган пулларни Макка амирига беришимизни айтди. Бу орада туркистонликлар йиғилишиб, хўжандлик Усмон Ҳофиз (Ясса) Фаластинликларға ёрдам учун керак бўлса, аскар ҳам жўнатиш таклифини ўртага ташлади. “Ўз хоҳиши билан борадиганлар борми?”, деб сўради. Икки юзга яқин кўнгилли ёшлар рўйхатға ёзилди. Бу рўйхатни Султон Бахтиёр тайёрлади. Мен, Султон Бахтиёр ва Ҳожи Қаландар йиғилган пул ва кўнгиллилар рўйхатини бериш учун Макка амирининг ҳузурига боришға қарор қилдик. Учаламиз тўғри Ҳарами шарифға яқин жойлашган амирлик биносига бордик. Эшикдаги навбатчи аскарларға амирни зиёрат қилиш истагимизни билдирдик. Аскарлар кутишимизни айтиб, ярим соатдан кейин чиқишди ва икки киши учун учрашишиға рухсат борлигини хабар қилишди. Султон Бахтиёр ва мен йиғилган пулларни ҳам олиб амирнинг қабулхонасига кирдик. Ташқарида бироз кутганимиздан кейин амир бизларни қабул қилди. Саломлашганимиздан сўнг Султон Бахтиёр амирга пулларни бериш учун унга томон юра бошлади. Шунда амир Султон Бахтиёрни жойида туришини сўради. Бир аскар келиб, Султон Бахтиёрнинг қўлидаги пулларни олди. Султон Бахтиёр араб тилида амирга: “Биз туркистонликлар фаластинликлар учун пул тўплادик, агар керак бўлса, кураш майдонига тушадиган кўнгилли йигитларимиз ҳам бор”, деди.

Амир баланд овозда: “Сиз олдин руслар асорати остидаги Бухорони қутқаринг! Ўзимиз яқинда Фаластинни яҳудийлардан қутқарамиз”, деди ва пулларни олмай хос хонасига кириб кетди. Амирнинг бу ҳаракати қаршисида нима қилишимизни билмасдик. Амирлик биносидан чиқиб, тўғри биродарларимиз ёни-

га бордик. Бўлиб ўтган воқеа ҳақида уларга гапирганимизда кўпчиликнинг жаҳли чиқди, бир-икки киши эса: “Саудия Араби-стониинг сотқин сиёсати бу”, деди.

Ўша воқеадан кейин Фаластинга ёрдам тўплаш ҳаракатини тўхтатдик.

Мана, олтмиш-етмиш йилдан буён Саудия жафокаш Фаластин учун сезиларли бир иш қилганини мен билмайман.

* * *

Арабистонга келганимизга икки йил бўлди. Ишларим жуда яхши кетаётганди. Моддий жиҳатдан ўзимни тиклаб олдим. Макка иқлими жуда иссиқ бўлгани учун анча салқин бўлган Тоифга кетишни ўйлардим.

Шундай қилиб, Тоиф сафари ҳам бошланди. Бу ерга келгач бир уй ижарага олдим. Уйнинг тугаган еридан бир новвойхона очиб, новвойлигимни давом эттирдим. Аммо Тоифдаги ишларим яхши томонга кетмади, саккиз ойдан кейин яна Маккага қайтишга мажбур бўлдим.

Маккага қайтганимдан бир неча ой кейин Аллоҳ бизга яна бир қиз фарзанд берди. Отини Фарғона қўйдим. Чунки гўзал ватанимнинг кўркам шаҳри Фарғонани ҳеч унута олмасдим. У номни тилимизда яшаши учун – давом эттириш учун қизимга қўйдим.

* * *

1949 йилнинг охирларида ишимни ривожлантириш учун Маккадан Жиддага кўчиб ўтдим. Жиддада туркистонликлар зич яшайдиган Ҳалатул-Бухорий ҳудудида жойлашдим. Шаҳар марказида бир новвойхона очиб, новвойликни бошладим. Ишларим кундан кунга яхшиланиб борди. Бундан ташқари, эски ишим бўлган сартарошлик ҳам қилар эдим. Жиддадаги туркистонлик ёшларни йиғиб миллий соҳадаги ҳаракатларни бошладик. Бир ҳафта биттамикнида тўпланиб Туркистонни қандай озодликка эриштириш ҳақида мунозара қилардик.

Ҳаётимнинг энг қайғули ҳодисаларидан бири – кўзларимда порлаган гўзал қизимдан офтоб уриши туфайли айрилганим бўлди. Илгари гўзал шаҳрим Фарғонадан айрилган эдим, энди эса гўзал қизим Фарғонанинг жудолик қайғусини чекардим.

Кейинги йил Аллоҳ таоло яна бир қиз фарзанд берди, унинг отини ҳам Фарғона деб қўйдим. Баъзи дўстларим: “Вафот этган қизингни оти ҳам Фарғона эди, бунга ҳам шундай исм қўйдингми?” деб ҳайратланишди. Мен эса уларга: “Ўлгунимга қадар бу икки гўзал Фарғонани унутмайман”, дедим. Жавобимдан дўстларим: “Аллоҳ таоло бу қизингга узоқ умр берсин. Фарғона шахри эса тез кунларда озод бўлсин”, деб дуо қилишди.

ТУРКИСТОН ТАШКИЛОТЛАРИГА ЁРДАМ

Кобулдаги эски дўстларимдан бири Муҳиддин Ҳофиз тахминан 1951 йилнинг ўрталарида мени дўконига чақирди. “Бирор иш қилмасдан дунёдан ўтиб кетаверамизми?” деди у.

Мен нима қилишимиз кераклигини сўрадим.

Муҳиддин Ҳофиз: “Покистонда фаолият юритаётган туркистонлик зиёли ва ёзувчи Аъзам Ҳошимий иқтисодий танглик сабабли “Таржимони афкор” номли журналини мунтазам чиқара олмаяпти. Пул тўплаб, шу ойноманинг давомли чиқиши учун кўмак берайлик”, деди.

Бу гапдан сўнг Олмонияда “Миллий Туркистон” отли бир мажмуа чоп этаётган ОТАга ҳам ёрдам қўлини чўзиш зарурлиги ва ҳар икки журналнинг “яшаб қолиши” жуда яхши иш бўлишини айтдим.

Муҳиддин Ҳофиз ОТАнинг қандай инсонлиги ҳақида сўради. “Мен ўзини кўрмаганман. Аммо кўп вақтлардан бери хат ёзишиб тураман, жуда миллатпарвар одам. Мустафо Чўқай вафот этганидан кейин “Миллий Туркистон бирлик кўмитаси”ни бошқарди, Иккинчи жаҳон уруши пайтида “Туркистон жабҳаси”ни ташкил этди. Ватан озодлиги учун курашяпти”, дея билганларимни ҳикоя қилиб бердим.

Муҳиддин Ҳофиз: “ОТА буюк ва миллиятчи зот экан, жуда яхши”, деди.

Мен Оврупадаги Туркистон озодлиги ҳаракатлари Покистондаги ҳаракатдан фойдалироқ бўлганини айтдим.

Дўстим Муҳиддин Ҳофиз: “Ундай бўлса, юрдошларни тўплаб, бу мавзуну муҳокама қилайлик. Фақат мени гуруҳга киритманг. Агар Арабистон ҳукумати саъй-ҳаракатларимиздан хабар топса, чет давлатлардаги ташкилотлар билан ҳамкорлигимизга чек қўйиб, ўзимизни қамоққа олади”, деб мулоҳаза билдирди.

Унинг сўзларини ўйлаганча уйга келдим ва нималар қилишимиз кераклигини хомчўт қилдим.

Эртаси куни энг яқин дўстим, асли Намангандан бўлган Аҳмад Тўлқинни уйга чақирдим. Унга Олмониядаги “Миллий Туркистон бирлик қўмитаси” ҳақида маълумот бердим. Бу мавзудаги суҳбатимиз фақат икковимизнинг орамизда қолишини илтимос қилдим.

Жиддадаги туркистонликлар орасида шуҳрат қозонган Абдулғафур ва Шаҳинам биз мўлжаллаган миллий фаолиятга қўшилажакларини айтди. Шундан сўнг таниш-билишларимизнинг уйларида тез-тез йиғилиб, бир-биримизни Туркистон озодлиги ҳақида эшитган-билганларимиздан воқиф этдик.

Йиғилишларимиздаги суҳбатларда ёшларимиз катта ғайрат кўрсатди. Улар орасида Зухриддин исмли йигит ўқимишлилиги, зақоси ва миллатпарварлиги билан ажралиб турарди. Уни Кобулга келганимдан бери яхши танирдим. Унга қаттиқ ишонардим. Шундай қилиб, бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишга қарор бердик ва қисқа замонда анчагина тарафдорлар топилди.

Йиғилишларимиздан бирида биродарларимга Маккада Фаластин учун тўплаган пулимизни Олмонияда Туркистон мустақиллиги учун курашаётган ОТАга жўнатишни таклиф этдим.

Аҳмад Тўлқин, Муҳиддин Ҳофиз ва бир қанча киши: “Пулнинг бир қисмини Покистонга ҳам жўнатайлик”, деди.

Уларнинг илтимосини қабул қилиб, Аъзам Ҳошимийнинг “Таржимони афкор” журнали доимий чиқиб туриши учун маблағнинг бир қисмини Покистон билан олди-сотди қиладиган ишончли бир савдогардан бериб юборишга келишдик.

Худди шу шаклда ишончли бир киши орқали Олмониядаги ОТАга ҳам пул юборишга қарор қилдик.

Тез орада пулларни жўнатишга эришдик.

Бу орада бир жамият ташкил этиш учун мени Маккага жўнатишди. Султон Бахтиёр билан вазият ҳақида фикр алмашдик ва гапимиз бир жойдан чиқди. Сўнг икковимиз Султон Мулланнинг олдига кетдик. Бироқ у бизнинг хатти-ҳаракатларимиз хато бўлганини айтиб, қаттиқ-қаттиқ сўзлади. Шу сабабли Жиддада қайтгач фаолиятимизни яширин давом эттирдик.

Туркияга кетишим арафасида ташкилотдаги вазифамни Зухриддинга топширдим.

ОНАЮРТ ТУРКИЯ ЙЎЛИДА

Ҳаётим бўйи жуда кўп қийинчиликлар, азиятлар чекдим. Ҳаммасига кўксимни қалқон қилиб чидашга интилдим. Фақат бир воқеани асло унутолмайман.

“Катта-катта ўқишларда ўқитаман”, деб ният қилганим болаларимдан икки ўғлим бир куни мактабдан йиғлаб қайтди.

Улардан нега йиғлаётганларини сўраганимда: “Биз энди мактабга бормаймиз. Араб болалари бизни доим уриб, масхара қилади. Ўқитувчиларга айтсак, аҳамият беришмайди. Калтак ейишдан тўйдик”, деб жавоб бердилар.

Болаларимнинг бу ҳолини кўргач, дарҳол мактабга бориб мудир билан кўришдим. Болаларимнинг қандай аҳволда ўқиётганини англадим. Мудир эса тўнини тескари кийиб олди: “Агар бунақа бефойда шикоятлар билан яна бошимни қотирадиган бўлсанг, ўзингга мос бошқа мактаб топ. Қани, чиқ ташқарига!” деди.

Бундан бағоят ғазабланиб: “Мудир бей, Арабистонда Абу Жаҳл руҳи ҳали ҳам тирик экан!” дедим. Болаларимнинг дарсликларини столга қўйиб чиқиб кетдим.

Бу воқеа мени чуқур ўйга толдирди: демак, улар бизни камситишар экан деган хулосага келдим. Энди бу ерда яшашни ис-тамас эдим. Онаюрт деб севганим Туркияга кетиш йўлларини қидира бошладим.

Афғонистондан олган паспорт ва бошқа расмий ҳужжатларимни йўқотганим учун Жиддадаги Туркия консулхонасига қандай мурожаат этишни билмас эдим. Нима қилишимни билмай турган пайтим Кобулдаги Туркия Буюк элчихонасида ишлаган Аҳмад Шукрубей ҳозир шу ерда ишлаётганини эшитиб қолдим. Жуда севиниб кетдим; қалбимда жасорат пайдо бўлди. Мерсинлик бўлган Аҳмад Шукрубей билан Афғонистонда ошна тутинган эдим.

Мактабдан дўконимга қайтгунча хаёлим, “Аҳмад Шукрубей Туркияга кетишимга ёрдам бера олармикан”, деган ўй билан банд бўлди.

Жиддадаги Туркия консулхонасига бориб, Аҳмад Шукрубейнинг йўлини пойлаб ўтирдим.

Ярим соат ўтгач, Аҳмад Шукрубей келди. Мени кўриб тамом хайратга тушди, ҳол-аҳволимни сўрагач: “Тинчликми, бирор ишинг борми?” деди.

Сўнгра мени хонасига таклиф қилди.

Унга Арабистонда қолишни истамаслигимни ва Туркияга кетмоқчилигимни айтдим.

Аҳмадбей: “Сен ростдан ҳам Туркияга кетмоқчимисан?” деб сўради.

“Ҳа, Туркияга кетмоқчиман. Фарзандларимни Туркияда ўқитишни, Турк маданияти қон-қонига сингиб вояга етишини истайман. Менга ёрдам беришингизни илтимос қиламан”, дедим.

Аҳмадбей: “Ундай бўлса, эртага кел, ўйлаб кўрамиз”, деди.

Эртаси куни юрагимда севинч билан Туркия консулхонаси томон йўл олдим. Аҳмад Шукрубей ҳали ишга келмаган экан. Консулхона боғчасида сабрсизлик билан уни кута бошладим. Ниҳоят, ярим соатдан кейин келди. Биргаликда хонасига кетдик.

Аҳмадбей хонасига кириб ўтирганидан сўнг: “Абдулҳамид афанди, виза олиш учун паспорт, яшаш жойингиздан маълумотнома ва гувоҳнома бўлиши керак. Шў нарсалар борми?” деб сўради.

Мен: “Аҳмадбей, биласиз, Афғонистондан келганимдан бери, Аллоҳга шукр, Арабистон ҳукумати бирор марта ҳужжатим бор-йўқлигини сўраб-суриштирмади. Агар бу нарсаларни сўраганда мени аллақачон мамлакат чегарасидан чиқариб ташларди”, деб вазиятимни англатдим.

Аҳмадбей кулиб: “Жигарим, сенинг ҳолатинг анчагина чигал, лекин ҳал этишга ҳаракат қиламиз. Иншааллоҳ, Туркияга бориб мурод-мақсадинга етасан”, деди.

Аҳмадбейнинг умидбахш сўзлари мени жуда қувонтирди. У билан хайрлашиб чиқарканман, Бош консулнинг кўзи менга тушди ва Аҳмадбейдан: “Бу бейафанди ким ва нима истайди?” деб сўради.

Аҳмадбей Бош консулнинг ёнига бориб, мен ҳақимда қисқача маълумот берди ва Туркияга кетмоқчилигимни, лекин ҳужжатларимда нуқсон борлигини тушунтирди.

Бош консул Аҳмадбейнинг сўзларини тинглагач мендан: “Нега Туркияга кетишни истайсиз?” деб сўради.

Мен: “Афандим, болаларим Туркияда ўқишини, Турк мадани-

ятига ихлос қўйиб камол топишини хоҳлайман. Аллоҳга шукр, етарли миқдорда пулим бор, Туркияда ҳеч кимга юк бўлмайман. Хужжатларим йўқ, лекин қандай қилиб бўлса-да Туркияга кетишни истайман, у ер менинг она ватаним саналади, ота ватаним эса Туркистондир”, деб вазиятга изоҳ беришга ҳаракат қилдим.

Бош консул кулимсираб Аҳмадбейга боқди: “Аҳмадбей, бу кишининг хужжатларини расмийлаштиринг. Чунки бу қардошимиз Туркияга муносиб бир инсон экан”, деб буйруқ берди.

Аҳмадбей ҳайратланиб Бош консулга: “Қандай қилиб? Абдулҳамидбейнинг ҳеч қандай хужжати йўқ, визасини расмийлаштириб бўлмайди. Нима қиламиз?” деди.

Бош консул: “Бир қоғозга миллати, ўзи ва у билан биргаликда кетадиган кишилар ҳақидаги маълумотларни, қаердан келганликларини ёзиб менга келтир”, деб буюрди ва менга қараб: “Сен хавотир олма, хужжатларингни расмийлаштириш ҳаракатида бўламиз”, деди.

Бош Консулхонадан гўё қанот боғлаб чиқдим, тўғри дўконимга йўл олдим. Ҳеч бир хужжатим бўлмагани ҳолда Бош Консулхона керакли қоғозларни расмийлаштиришини Аллоҳдан сўраб дуо қилдим.

Оқшомга яқин дўконимни ёпиб уйга қайтдим. Аёлим ва ўғилларимга: “Иншааллоҳ, хужжатларимиз тайёр бўлса, яқин орада гўзал Туркияга кетамиз”, дедим.

Аёлим ва болаларим жуда хурсанд бўлишди.

Шундай қилиб, Туркияга кетиш тадоригини кўра бошладим. Ора-орада Бош Консулхонага бориб ишлар қай даражада кетаётганидан хабар олиб қайтардим. Шу тарзда икки-уч ой ўтди.

Бу орада қизим Агтилани кўшнимизнинг ўғли Абдулғафурга унаштирдик. Қўшнимиз асли Фарфонанинг Кува туманидан бўлиб, Арабистонда ерлашган туркистонликлардан эди. Бизнинг Туркияга кетишимизни билганларидан кейин тўйни тезлаштириш ҳаракатига тушдилар. Ниҳоят, тўйни ўтказиб, қизимни узатдим.

Тўйдан бир неча кун ўтгач, Туркия Бош консулхонасига учраганимда консуллик ходими Аҳмадбей икки-уч кун ичида хужжатларим тайёр бўлиши ҳақидаги хушхабарни айтди. Дунёни забт этгандай қувончга тўлдим. Севинчимни тушунтириб беролмайман, уни фақат бошдан кечириб англаш мумкин.

Туркияга кета олишимни эшитганим он тўлқинланиб: “Жиддий айтяпсизми, Аҳмадбей?!” деб сўрадим.

Аҳмадбей менинг қувончимни баҳам кўрди: “Табиийки, жиддий айтяпман. Эртага ҳужжатларингизни имзолаш учун бераман. Сиз бу орада йўл ҳозирлигини кўринг. Тез фурсатда Туркияга кетишингиз мумкин бўлади”, деди.

Кўнглим тўлиб уйга келдим.

* * *

Туркияга кетишимни эшитган танишларим кўпдан буён дўконимни сотиб олиш истагида эдилар.

Бир оғайним билан савдолашиб, дўконимни сотдим.

Уйимни сотишимни эшитган Шарқий Туркистонлик биродарим Юсуф ҳожи уйга харидор эканини билдирди.

Мен ундан қанча беришини сўрадим. У тўрт минг риёл бера олишини билдирди. Шундан сўнг унга Маккага бориб келгач аниқ жавоб беришимни айтдим.

Бу масалада маслаҳатлашиш учун аёлимнинг Маккадаги амакиси Турғунбой ҳожининг ёнига бордим. Олди-сотди ҳақида сўз очганимда у: “Абдулҳамид, кўп ўтмай яна Арабистонга қайтиб келасиз, ўшанда сизга уй керак бўлади”, деган мулоҳазани айтди.

Мен: “Уйимни сотмасам, йўл пулини қаердан оламан? Менга пул керак бўлади”, дедим.

Унинг дўконидан чиқиб, Ҳарами Шарифга бориб намоз ўқидим ва Каъбани тавоф этдим. Сўнгра тўғри Жиддага қайтдим.

Эртаси кун Турғунбой ҳожи уйимизга келди. Менга икки минг етти юз риёл бериб: “Бу пул сизники. Аммо уйни сотмайсиз, мен ҳам уни ҳеч кимга сотмайман. Қачон келсангиз, уйингиз ўзингизники”, деди.

Мен унинг таклифини қабул қилиб, ташаккур билдирдим.

Туркияга кетиш учун ҳаяжон билан ҳозирлик кўра бошладим.

Ўша пайтлари Туркиядан келган ҳожиларни ватанларига олиб кетиш учун кема тайёрланаётгани, бир неча кундан сўнг жўнаши ҳақида эшитдим. Шу заҳоти Жидда бандаргоҳига бориб, кема капитани билан кўришдим ва Туркияга кетмоқчилигимни айтдим. Капитан кема Ақоба кўрфазига, янги Ўрдун (Иордания) чегарасигача кетишини айтиб, па-

спорт ва бошқа ҳужжатларимиз бор-йўқлигини суриштирди. Паспорт ва ҳужжатларимни кўргач, киши бошига 70 риёлдан олишини айтди. Ёнимда икки ўғлим, икки қизим ва аёлим борлигини сўзладим. Капитан пулни олгач, бир қоғозга кеманинг номи ва жўнаш санасини ёзиб берди. “Сен бу ерлардан узоққа кетма, балки эртага жўнашга тўғри келар”, деди у.

Туркия сафарида менга ҳожи Турғун Ўғуз ва унинг аёли Ҳадича хоним йўлдош бўладиган бўлди.

Уйга қайтаётиб Олмониядаги “Миллий Туркистон бирлик кўмитаси” раҳбари ОТАга мактуб ёздим: “Мен Туркияга кетяпман, энди Жиддада Зухриддин Андижоний билан алоқа боғлашингиз мумкин”.

Эртаси куни оила аъзоларим ва ҳожи Турғун Ўғуз оиласи билан биргаликда юкларимизни бир машинага ортиб, бандаргоҳга келдик. Кема капитани бизни кўргач, нарсаларимизни кемага ортишимизни айтди.

Шомга яқин кема Ақоба кўрфазига қараб йўлга тушди. Бу пайт 1952 йилнинг ёз ойлари эди. Бир неча йил ватан тутганим Арабистондан айрилмоқда эдим.

Кемада ҳаж ибодатини адо этиб ўлкаларига қайтаётган турк ҳожилари бор эди. Улар билан бирга кечган уч кунлик йўлчиликдан сўнг Ақоба кўрфазига етдик.

У пайтларда Исроил ва Фаластин ўртасида қуролли тўқнашув рўй бериб турарди, бутун кеча давомида замбараклардан отилган ўқ овозлари тинмади.

Эртаси куни кемадан тушиб, хурмо боғларига бурканган бир қишлоқда қолдик. Бу ерда икки кунни ўтказгач, автобусда Ўрдуннинг Нақиб шаҳрига йўл олдик. Бу ер Жиддага қараганда бироз салқинроқ эди. Бу шаҳарда бир неча кун қолганимиздан кейин поездда Ўрдун пойтахти – Аммонга келиб меҳмонхонага жойлашдик.

Аммонда туркистонликлар борлигини эшитгандим, уларни топиш учун ҳамроҳим ҳожи Турғун Ўғуз билан бирга бозор айлангани чиқдик. Шаҳар марказида туркистонликларнинг бирқанча дўконлари бор эди, улар билан бир неча соат гурунглашгач, Сурия бошкенти – Шомга (Дамашқ) кетадиган поездга билет олдик.

Поезд оқшомга яқин юриши сабабли дарҳол меҳмонхонага қайтиб тайёргарлигимизни кўрдик ва станцияга етиб бордик. Поезд белгиланган вақтда Шомга қараб йўлга тушди. Йўллардаги бекатларда тўхтаб-тўхтаб, тонгга яқин Шом станциясига келдик.

Нарсаларимизни бир машинага юкладик, “Ҳарамайн” меҳмонхонасига келиб жойлашдик. Бу ерда бир ойга яқин қолдик.

Туркияга баъзи бир нарсаларни олиб кетиш учун ҳожи Турғун Ўғуз, Мусажон Туркистоний билан бирга Лубнонга (Ливан) кетдик. У ердан нейлондан тикилган стол ёпқичи, аёлларнинг ипак кийимлари, олий навли моллар олдик ва Ҳалабдаги бир омборга жойлаб, яна Шомга қайтдик.

Меҳмонхонада қолган кунларимизда Шомда яшайдиган туркистонликлар тез-тез зиёратимизга келдилар. Масалан, Шомда истиқомат қилаётган уламоларимиздан, отини эслолмаётганим, бир зот меҳмонхонада бизни зиёрат этиб, Туркияга кетаётганимиздан мамнунлигини билдирди ва оқ йўл тилади.

* * *

Шундай қилиб, Лубнондан қайтганимиздан бир неча кун ўтиб, ҳожи Турғун Ўғуз, Мусажон Туркистоний билан бирга автобусда Ҳалабга йўл олдик. Бир меҳмонхонага ерлашиб, Туркияга кетадиган поезд билетларини харид қилдик.

Поезд бир кундан сўнг Туркияга кетишини билиб, Лубнондан Ҳалабдаги омборхонага жўнатган молларимизни олдик.

Бу орада Сурия божхона ходимлари бу моллар Туркияга олиб кирилиши учун Ҳалабдаги Туркия консулхонасидан маълумотнома олиб келишимизни сўради. Дарҳол. Консулхонага бориб маълумотномани тасдиқлатиб, нарсаларимизни Аданага кетадиган поездга юкладик.

Меҳмонхонадаги нарсаларимизни эса бир машинага жойлаб, оилаларимиз билан поезд станциясига келдик. Поезд, таҳминан, соат 19:00 да Ҳалаб станциясига яқинлашди. Ашёларимизни юклаб, поездга чиқдик. Поезд бу ерда бир соатга яқин тўхтаб, сўнг тўғри Туркияга қараб йўлга отланди.

ТУРКИЯГА ЕТИШИШ СЕВИНЧИ

Поезд тунда Туркия чегарасидан ўтганда ҳис этганим ички кечинмаларни тил билан тушунтириб беришга ожизман. Ёзул юртим Фарғонадан Афғонистонга чиқиб кетган кунларимдан буён соғиниб интилганим – иккинчи ватаним Туркияга етишмоқда эдим. 1952 йилнинг эйлул (сентябр) ойи эди. Поезд Майдони Акбар станциясида тўхтаган пайт турк полициячилари паспортимизни текшира бошлади. Бизнинг туркча гапирганимизни кўриб: “Ассалому алайкум, хуш келибсиз”, дедилар.

Биз ҳам: “Ваалайкум ассалом”, дея алик олдик.

Туркистонлик эканимизни билган заҳоти хатти-ҳаракатлари тамоман ўзгарди, ҳужжатларимизни ҳурмат-эҳтиром билан кўздан кечиришди. Болаларимизга ширинликлар улашишди. Биз ҳам уларга ташаккур айтиб, севинчимизни билдирдик. Бизни Туркия тупроқларида илк бор қаршилаган полициячилар ҳам, масъул ходимлар ҳам қалбимизда ўчмас из қолдирди.

Поезд Ислоҳия, Февзипошо, Боғча, Усмоғия ва Жейхондан ўтиб эртаси куни тушга яқин Адана вокзалига келди.

Бизни бу ерда Маккага ҳажга борган ва ўша ерда мен билан танишиб қолган ҳожи Меҳмет Чевик кутиб олиши керак эди. Поезддан юқларимизни туширган пайтимиз бир ёш йигит келиб: “Сизлар Арабистондан келган туркистонликлармисиз?” деб сўради. “Ҳа”, деб жавоб бердик. Йигит ҳожи Меҳмет Чевикнинг ўғли эканини ва отаси бизни кутиб олиш учун юборганини айтиб, нарсаларимизни машинасига юклади.

Йигит бизни Тепабоғ маҳалласидаги уйларига олиб борди. Раҳматли ҳожи Меҳмет Чевик ва оиласи бизни кучоқ очиб кутиб олди. Уларга чуқур миннатдорлигимни билдирдим.

* * *

Бир неча кундан сўнг биздан олдин Аданага келган юрдошларимизни қидиришга киришдик. Илк бор Афғонистонда танилганим Мўминжон Ўғузни сўраб-суриштириб, қаердалигини аниқладим ва Тошкўприк яқинидаги дўконига қараб йўл олдим. Мени кўриб жуда қувонди. “Туркияга келганингиз яхши бўлди”, деди у кўзларига ёш олиб. Анча-мунча

суҳбатлашгач, Мўминжон Ўғуздан ижарага уй топиб беришини илтимос қилдим.

Ўзи яшайдиган Синопшо маҳалласидан бир ёғоч уй топди, бир неча кундан сўнг ижара уйимга кўчдим. Уйга кўчиб ўтилгач, илк ишим икки ўғлимни мактабга жойлаштириш бўлди. Шундай қилиб, улар туркча ўқишни бошлади.

Тирикчилигимизни таъминлаш учун қандай юмуш билан шуғулланишни ўйлай бошлаганимда ёр-биродарларим Сабзобозор, Каражўғлон шоҳкўчасида бир дўкон борлигини, у ерда ҳар қанақанги иш фойда беришини айтишди. Дўконни ижарага олиб атторлик моллари билан савдо қила бошладим. Орадан бир йил ўтгач, Синопшо маҳалласидан ер сотиб олиб уй тикладим. Сабзобозордаги дўконимни уйимнинг ёнида очган дўконимга кўчирдим. Ишларим аста-секин изга туша бошлаганида бир кеча дўконимга ўғри тушди ва ҳамма молларимни уриб кетди. Бу воқеадан кейин иқтисодий танг аҳволга тушиб қолган бўлсам-да, қисқа вақт ичида ишларимни яна йўлга қўйишга эришдим. Ўзимни ўнглаб олиш учун оҳақчилик, новвойлик ва баққоллик қилдим.

* * *

1952 йил ёз ойларида Афғонистондан етмиш бешга яқин оила келиб Аданада ватан тутди. Улар бугунги Ҳозирпошо хиёбони, Жалолиддин Сайхон мактаби теварагига, Қизил ярим ой жамияти берган 95 чодирга жойлаштирилди. Муҳожирларга Адана халқи чин кўнгилдан кўмак берди.

Туркистонлик муҳожирлар Афғонистондан чиқиб Покистон ва Ироқ йўли билан Туркияга келди. Туркияга келишда туркистонликлар халқ бахшиси Сулаймон Ҳофиз ёзган ва куй басталаган ушбу марш-мадҳияни ёшларга жўровозда айттирдилар:

*Отатурк йўлбошчимиз,
Йўл кўрсатган устодимиз.
Байроғимиз – шонимиз,
Фидо бўлсин жонимиз.
Доим олдинга!*

*Жумхурият кўп яшасин,
Ҳар ерда Турк оталик этсин.
Тангримиз ёрлақасин,
Порлоқ бўлсин иқболи.
Доим олдинга!*

*Биз Туркистон фарзандимиз,
Бирликда яшашни истаймиз.
Қабрингга нур сочилсин
Ва раҳмат қилсин Аллоҳ!
Доим олдинга!*

Туркистонликлар бу ерга жуда йироқ йўлдан келгани учун пуллари тугаб-битганди. Икки йил қийинчиликда кун кечирганларидан сўнг тўфон қурилишига ишга кирдилар ва иқтисодий аҳволларини ўнглаб олишди. Синонпошо ва Ёвузлар маҳаллаларидан ер сотиб олдилар, уй-жой қилдилар.

АДАНАДАГИ ЖАМИЯТ ҲАРАКАТЛАРИ

Ишларимни йўлга қўйиб олгач, Аданадаги туркистонлик ватандошларим билан танишишни бошладим. Афғонистондан келган охирги гуруҳдаги туркистонликларнинг кўпини яхши билар эдим. Аданага 1950 йилдан олдин келганлар билан танишганим ҳам дуруст бўлди. Айниқса, Бедри Хўжанд ва Бойхон Алпэрбейлар билан дўстлигимни асло унутолмайман. Улар билан Туркистон озодлиги учун кўп йиллар бирга иш олиб бордик.

Бедри Хўжандбей касб-хунар билан эркин шуғулланарди. Бойхон Алпэр эса давлат ишида эди.

Кунлардан бир кун мен қаттиқ ҳурмат қиладиган кишилардан бири бўлган Бойхон Алпэрбей уйга келиб: “Бугун бизникида йиғилиш бор, сиз ҳам келсангиз мамнун бўламиз”, деб мени даъват этди. Оқшом пайти Бойхонбейнинг уйига йўл олдим.

Уйда доктор Расих Ўзган, Бедри Хўжанд, Бойхон Алпэр, Робиа Йўлдошжон ва яна бир нечта бегона киши бор эди.

Доктор Расих Ўзган йиғилишда шундай деди:

“Бундан олдинги мажлисимизда доктор Солиҳ Эркинкўл,

Васиҳбей ва бошқа катталаримиз қатнашганди. Аммо улар ишда бўлгани учун ҳар доим кела олмайди. Мен бу даврадаги инсонларга Туркистон ғоясини англатишни истайман. Бу ердагиларнинг кўпчилиги Туркистонни билмайди, уларга Туркистонни танитмак ҳаммамизнинг бурчимиздир.

Яқин кунларда, иншааллоҳ, “Туркистонликлар ёрдам жамияти” Туркистон ғояси йўлида хизмат этишни бошлайди. Бу жамиятнинг мақсади Туркистон ғоясига хизмат қилишдир. Биз туркистонликлар бир ёқадан бош чиқармоғимиз керак, жамиятимизни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлаш барчамизнинг биринчи вазифамиздир. Фақат Аданада эмас, Туркиянинг ҳар ерида Туркистонни танитишимиз шартдир”.

Бу йиғилишда турк халқига Туркистон озодлик курашини англатиш йўлида иш олиб боришга келишилди.

Мен бу ерда ўртага ташланган мавзудан жуда хурсанд бўлдим. Аданада бундай жамият фаолият юритишидан беҳад севиндим. Чунки Арабистонда Туркистон билан боғлиқ бирор ҳаракатни амалга ошириш тақиқланганди. Бу ниятда мажлис қурганлар шу заҳоти қўлга олиниб, мамлакатдан бадарға қилинарди. Ўша кеча мен ўз ватанимга келганимга ишондим ва Туркияга келганим учун Аллоҳга минг-минг шукрона айтдим.

1953 йил октябр ойида ўтган “Туркистонликлар ёрдам жамияти”нинг умумий йиғилишида жамият бошқарув кенгашига аъзо этиб сайландим. Кейинги мажлислардан бирида жамият раислигига муносиб топилдим ва устма-уст тўрт марта ана шу лавозимга тайинландим. Шундай қилиб, Туркиядаги ҳаётимнинг 35 йили жамият фаолияти билан боғлиқ ҳолда кечди.

Туркистонлик муҳожирларга ер-жой берилиши тўғрисида Анқарага қилган мурожаатимиз ижобий натижа берди. Туркия ҳукумати Туркистондан келган муҳожирларга ер бериш масаласини кун тартибига қўйди. Биз жамият раҳбарлари сифатида Анқарага бориб туркистонликларга қайси шаҳарлардан ер берилишини сўраб-суриштирдик. Уй-жой қўмитаси вакиллари Оқсарой, Шонлиурфа Жейлонпинар, Кўниё Кулу, Оқшаҳар ва Жаҳонбейлидан ер берилишини айтди. Шундан сўнг Аданага қайтдик. Туркистонлик биродарларимиз бу хушxabардан беҳад севинди. Расиҳбей бошчилигида ер тақсимооти ишлари

амалга оширилди. Ерга эга бўлган туркистонликлар уй қуриб, томорқаларига экин-тикин қилишни бошладилар.

Жамиятимиз ҳам фаол иш олиб борарди. Анқара, Истанбул ва бошқа ерлардан олимлар, зиёлиларимиз тез-тез ташриф буюриб, конференциялар ташкил этарди. Масалан, Истанбулдан профессор Заки Валидий Тўғон, доктор Солиҳ Эркинкўл, Турк муҳожирлари жамияти раҳбари Доктор Аҳмет Нами Ўктем, Шарқий Туркистон жамияти раиси Исо Юсуф Алптегин, Анқарадан профессор Саид Али Анқара, профессор Иброҳим Ёркин жамиятимизга келиб Туркистон ҳақида маъруза қилди.

Адана озодлиги учун курашда қатнашган туркистонлик мужоҳидларимиздан Абдулжалил Ўзгул, Ҳожи Тошпўлат ва Абдулқодир Кийгир “Туркия миллий мужоҳидлар ва ғозийлар жамияти туркистонликлар бўлими”ни туздилар.

Лекин доктор Расиҳ Ўзганбей туркистонликларнинг иккига бўлиниб кетиш хавфини ўйлаб, бу жамият ташкил топишини қўллаб-қувватламади.

“Туркистонликлар ёрдам жамияти” бугун ҳам фаолиятини давом эттирмоқда. Жамият аъзолари Туркистонни танитиш йўлида хизмат қиляпти. Туркиянинг ҳар бир ҳудудида бир замонлар орзу қилганимиз – суҳбатдошимиздан: “Сиз туркистонликми-сиз?” деган саволни эшитиш бахтини ҳис қилиб яшамоқдамиз.

Доктор Расиҳбейни Аллоҳ раҳматига олсин. Доктор Солиҳ Эркинкўлбей миллатпарвар буюқларимиздан эди. Жамият аъзоларини ўз фарзандларидан ҳам ортиқ севарди. Доктор Солиҳбей Аданага тез-тез келиб, ишларимизга кўмак берар, узоқда бўлганида ҳам жамиятда бор эканлигини сездириб турарди. Туркистонликлардан бири касал бўлиб қолганини эшитса, келиб текин даволарди. Аллоҳ рози бўлсин.

Жамият юмушларини адо этиш учун Бедри Хўжанд билан бирга Анқарага борганимда, ватанимдаёқ танишиб дўст тутинганим Рўзи Назарнинг Анқарада эканини эшитдим. Уни 40 йилдан сўнг кўриш бахтини туйганча уйига қараб йўл олдим. Мени Бахчализвлардаги уйи дарвозасида севинч-ла қаршилаб, ичкарига бошлади. Она-Ватандаги кунларимизни ёд этгач, столда турган китобни кўрсатиб ўқишга киришди:

“Советлар Иттифоқининг Ўзбекистон, Қозоғистон,

Қирғизистон, Туркманистон, Тожикистон, яъни Туркистон ўлкалари мустақилдир. Биз бу ўлкаларга ҳеч қандай босқин қилмаймиз деган иддаога қарши чиққан туркистонлик миллат-парварларнинг бир гуруҳи “Туркистонимиз аслида эркин эмас”, деб Нью Йорк ҳукумати (муниципалитети) илтимоснома билан мурожаат қилибди. Нью Йорк ҳукумати биноя қаршисига тикилган давлат байроқлари орасига Қўқон Мухторияти байроғини ошишибди. Туркистонлик миллатпарвар гуруҳ бироз ўтиб Бирлашган Миллатлар Ташкилотига мурожаат этиб, Туркистон халқи ҳақида тасаввур уйғотишга эришганлар”.

Рўзи Назар инглизча китобни ўқишдан тўхтагач: “Бундан сўнг дунёнинг ҳеч бир ерида Туркистонимизнинг Советларга қарам бўлганини эшитмаслигимиз керак”, деди.

Бу сўзларни эшитар эканман, нималардир қилишим кераклигини англаб китобни олдим. Аданага қайтгач, инглизчани биладиганларга китобни таржима қилдирдим.

Туркистон билан боғлиқ фаолиятлар ва бирқанча маълумотни ўргангач, Рўзи Назар берган китобдан фойдаланиб Туркияда илк бор “Қарам миллатлар ҳафтаси” номли аҳамиятли тадбирлар ўтказдик. Ўзим бош бўлган бу ҳаракатлар воситасида Туркистондан етишиб чиққан буюк олим, мутафаккир ва санъаткорларни Туркия жамоатчилигига таништирдик. Аданада ўзига хос муҳит ҳосил қилдик. Бу фавқуллодда ҳодиса эди.

1960 йилга келиб жамиятимиз яна бир катта ишга қўл урди – журнал чиқара бошладик. Ўша пайтдаги моддий қийинчиликларга қарамай, ватандошларимизнинг моддий кўмаги билан 1959 йили “Булоқ” номли журнал нашр этдик. Бу мажмуа ўнта сондан сўнг моддий тангликлар сабабли тўхтаб қолди. “Булоқ” журналининг таҳририят манзили сифатида менинг уйим кўрсатилди. Журналимизнинг манзили бу эди: Адана шаҳри, Ёвузлар маҳалласи, 157 уй, 12-д хонадон.

~ *Эслатма: Ўзбекистонда 2008 йили чоп этилган “Ўзбек муҳожирлиги тарихи” номли асарда Шодмон Ҳайитов (132 саҳифа) Аданадаги “Туркистонликлар ёрдам жамияти” фаолияти ва бошқаруви ҳақида сўз юритиб: “Айниқса, “Адана жамияти” кучли ва қудратлидир. У ерда Туркистондан кетганлар бирлашган.*

“Адана жамияти”ни ашаддий аксилшўравий Абдулхамид Кўчар бошқарди”, деб таъкидлайди.

Шу ерда марҳум Бедри Хўжанднинг ҳам номи тилга олинган.

ОТА БИЛАН ЁЗИШМАЛАР ВА АДАНА САЁҲАТИ

Олмонияда Иккинчи жаҳон уруши вақтида ташкил этилган “Миллий Туркистон бирлик қўмитаси” бошлиғи ОТА билан Саудия Арабистонида алоқа ўрнатгандим. Ёзишмаларимиз Туркияга келганимдан сўнг янада фаоллашди.

Чунки мен “Миллий Туркистон бирлик қўмитаси”нинг Аданадаги (Чукурова) вакили эдим.

Ҳар ой мунтазам равишда Аданадаги жамият фаолияти ва юртдошларимиз билан олиб борилаётган ишлар ҳақида маълумот берардим.

Бу маълумотлар “Миллий Туркистон” мажмуасида давомли шаклда босиларди.

1956 йили ОТАни “Туркистонликлар ёрдам жамияти” номидан Аданага таклиф этдик. Аданага аёли билан келган ОТА бу ерда буюк севинч билан қарши олинди. Айниқса, Усмония, Жейхон, Тарсус, Мерсин ва бошқа ерлардан келган юртдошларимиз унинг зиёратида бўлиб, иззат-икром кўрсатдилар. Олмонияда “Туркистон жабҳаси” аскарлари бўлиб, урушдан сўнг Туркияга келган туркистонликлар: “Отамиз, хуш келдингиз!” дея меҳрмуҳаббатларини изҳор этдилар.

Адана ва унинг теварагида яшайдиган туркистонликлар ОТА шарафига катта бир дала сайли уюштирдилар. Сайилга чиққан матбуот вакиллари “Миллий Туркистон бирлик қўмитаси” раҳбарлари билан қилган суҳбат ва репортажларини газеталарда чоп этдилар.

ОТА Адана сафари чоғида Усмония, Жейхон, Тарсус ва Мерсиндаги туркистонликларнинг ҳам зиёратига борди. Тарсус зиёрати вақтида Чукурованинг озод бўлиши учун буюк қаҳрамонликлар кўрсатган шаҳид Ҳожи Йўлдош мазорига бориб, унинг руҳига бағишлаб Қуръони каримдан тиловат қилди.

Маҳаллий ҳукумат ҳам у кишини таклиф этиб, турли-туман зиёфатлар берди.

Адана ҳукумати бошлиғи унинг шарафига расмий қабул маросими уюштирди. ОТА ҳокимият биносига келаркан, байроқлар кўтарилиб ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди.

Айниқса, “Демократлар партияси” вилоят раҳбарияти “Сентрал Палас” меҳмонхонасида катта зиёфат ташкил этиб, хизматлари эвазига у кишига нишон берди.

ОТА Аданадалик пайтида матбуот анжуманлари ва йиғилишларда туркистонликларнинг озодлик кураши тарихидан ҳикоялар сўзлаб берди.

“Миллий Туркистон бирлик қўмитаси” раҳбари ОТАнинг Аданага ташрифи туркистонликлар ўртасидаги бирликни янада мустаҳкамлади. Худуд аҳолиси ўртасида туркистонликларга бўлган эътиборни оширди.

ОТА Аданадалигида мен қизли бўлгандим.

ОТАга қиз кўрганганимни сўзлаб, исм қўйиб беришини илтимос қилдим. ОТА мени табриклади ва сўзимни қабул қилиб: “Кўчар, оқшомга яқин уйингизга бораман, дунёга келган бувакни қўлимга олиб ташқарига чиқаман ва уни илк кўрган нарсамнинг номи билан атайман”, деди.

Мен ҳам бу таклифни қабул этдим. Кечга яқин ОТА уйимизга келди ва чақалоқни қўлига олиб ҳовлига чиқди, илк кўрган нарсаси ой бўлди.

ОТА: “Кўчар, қизингни оти Ойхон”, дея севинчини изҳор этди.

Шундай қилиб, Ойхон қизимнинг исми ОТАдан эсдалик бўлди.

ОТА имзо чеккан шаҳодатнома:

“Адана шаҳрида яшаётган Абдулҳамид Кўчарбей кўп йиллардан бери, аниқроғи, 1950 йилдан буён “Миллий Туркистон бирлик қўмитаси” ва “Миллий Туркистон”га аъзодир.

У “Миллий Туркистон” тавсияси бўйича Аданадаги юртдошларимизни миллий соҳадаги ишларимиз билан таништириб боради. Кўчарбей ташкилотимизнинг шу ердаги вакилидир.

У берилган миллий вазифаларни адо этади. Биринчи навбатда ундан Туркистон миллий озодлиги курашида доимо ҳамкорлик қилиши ва кўмакчи бўлишини сўрайман.

“Миллий Туркистон бирлик қўмитаси” Президенти

V.Q.

1951 й. Дюселдорф”.

ОТАНИНГ ҚИСҚАЧА ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

“Миллий Туркистон бирлик қўмитаси” раҳбари V.Q. 1904 йилнинг 15 теммуз (июл) куни Тошкентда дунёга келди.

Тошкентдаги маҳалла мадрасаси ва Мунаввар Қорининг жадид мактабини муваффақият билан битирган V.Q. 1922 йили Бухоро Республикаси маориф вазири Абдурауф Фитрат ташаббуси билан Олмонияга олий таълим олиш учун жўнатилган талабалардан бири бўлди.

Берлин университетининг сиёсий билимлар факултетини тугатди. Талабалик йилларида Туркистон озодлигига бағишланган мақолалар ёзишни бошлади.

Олмония ва Совет Иттифоқи ўртасида уруш бошланган 1941 йили Берлинда яшарди. Бу пайтда Парижда истиқомат қилаётган Мустафо Чўқай билан яқин алоқа ўрнатди.

Уруш майдонларида асир тушган бир миллиондан ортиқ Туркистонлик аскарларни лагерлардан қутқариш ҳаракатида бўлди. Ватандошларини ўлимнинг шундоққина оғзидан қутқариб, яна ҳаётга қайтарди.

Бу орада туркистонлик кўнгилли аскарлардан тузилган “Туркистон жабҳаси”ни ташкил этди.

Доктор Боймирза Ҳайит бу тўғрида қуйидагиларни ёзади: “V.Q. 1942 йил бошларидан эътиборан мингларча туркистонликни лагерлардан олиб чиқиб, эркин фуқаро сифатида турли ишларга жойлаштиришга эришди. Очлик, хасталик ва совуқдан сақланиш учун кийими бўлмаган бир шаклда кун кўраётган туркистонлик асирлар V.Q.нинг хизматларини кўргач, уни “Ота” деб атай бошладилар. У биз туркистонликлар учун ҳақиқатан Ота бўлди”.

V.Q. “Миллий Туркистон бирлик қўмитаси” воситасида иккинчи жаҳон уруши пайтида “Янги Туркистон” газетаси, “Миллий Туркистон” мажмуаси ва “Миллий адабиёт” журналини чоп этиб, Туркистон Совет Иттифоқига қарам эканини ошкора айтди, Туркистон озодлиги тўғрисида бизни гапиришга ўргатди.

V.Q. Туркистон озодлиги масаласида ҳеч қачон ҳеч ким билан мураса қилмади. Унинг ягона ғояси – ватан озодлиги эди. Умрининг сўнгига қадар ягона Туркистон ва унинг бирлиги йўлида ҳормай-толмай курашди.

У ҳар бир туркистонликни севар, ҳурмат қилар эди. Уни танимаган туркистонлик бўлмаса керак.

Ул буюк зот умрбод эл-юрт ва миллат мустақиллиги учун курашди ва 1993 йилнинг 13 август (август) жума куни Олмониянинг Дюселдорф шаҳридаги уйида Ҳақ раҳматига етди. Мюнхен шаҳридаги “Валд Фриэдхоф” (“Wald Friedhof”) қабристонининг мусулмон бўлимига дафн этилди.

V.Q.ни Туркистон халқи ҳеч қачон унутмайди, унинг руҳи Туркистон осмонларида мангу яшайди. Аллоҳ раҳмат қилсин, ётган ери жаннат бўлсин⁶.

БОЛАЛАРИМНИНГ ЎҚИШИ

Туркияга келишдан кўзланган асосий мақсад болаларим эди. Уларни турк маданияти асосида тарбиялаб, ичларидаги туркий менликни сақлаб қолиш даркор эди. Аллоҳга шукрлар бўлсин, бу ниятимга етдим.

Болаларим мактабларида ўзини бегонадек сезмади, ўқитувчи ва ўқувчилар томонидан хўрланмади. Барча ўқитувчи ва ўқувчилар болаларимни севиб бағрига босди. Болаларимнинг камол топишида меҳнати синган барча устозларга чексиз ташаккур билдираман.

Болаларим бошланғич ва ўрта таълимни Аданада олгандан сўнг олий маълумот олиш учун Истанбул ва бошқа жойларга кетди. Ўша пайтлари бутун оилам билан Истанбулга кўчишни ҳам ўйлардим, бироқ моддий аҳволим бунга йўл бермасди.

Катта қизим Атилла бобо ва момосидан яхши диний таълим олди. Уни Арабистонда ҳамюртимиз – туркистонлик Абдулғафурга узатдим.

Катта ўғлим Абдулфаттоҳ лицейни, ўртанча ўғлим Чифатой Истанбул университетининг иқтисод ва адабиёт факултетини битирди. Қизларим Юлдуз ўрта-махсус билим юртини, Фарғона (Саодат) лицейни, Фарида Адана иқтисод институтини, Ойхон ва Кўкхон педагогика институтини муваффақият билан тамамлади. Кичик ўғлим Чўқай Кўниё Салжуқ университетининг муҳандислик факултетини тугаллади.

Болаларимнинг ўқишларни битирганини кўришга муяссар қилгани учун Аллоҳга беадад шукрлар бўлсин.

⁶ Манба: Др. Боймирза Хайит. “Шарк Туркистонининг овози”, 1993. 37-38 саҳифалар.

61 ЙИЛДАН СЎНГ ОТАЮРТДА

Аллоҳга шукурлар бўлсин. Болаларимни Туркияда ўқитиб, яхши таълим олишига эришганимдан ўзимни жуда бахтиёр сезардим.

Туркияда ватаним Туркистоннинг озодлиги учун қилган камтарона саъй-ҳаракатларимдан ҳам юрагимда фахр уйғонарди.

Энди ҳаётда биргина орзум қолганди. 61 йил олдин босқинчи ва қонхўр рус истилоси сабабли тарк этишга мажбур бўлганим гўзал ватаним Туркистонни ўлимимдан олдин бир марта кўришни истардим.

1990 йилдан Совет Иттифоқи сиёсий ҳаётида жуда кўп ўзгаришлар рўй бера бошлади. Бундан фойдаланган қариндошларим менга мактуб ёзиб, ватанимга даъват этдилар.

Бирок у ерда ҳалиям руслар ҳукмрон эканидан бораимибормайми деб тараддудланардим.

Бу орада Туркистонга бориш-келиш кўпайган эди.

Мендан: “Ватанга қачон борасиз?” деб сўраганларга: “Туркистон мустақилликка эришган заҳоти кетаман, боғлаб қўйсангиз ҳам турмайман”, деб жавоб берардим.

Ватанда қолган қавм-қардошларим эса мунтазам мактуб жўнатиб: “Амаки, тоға, жиян, тез келинг, тириклигимизда сизни бир кўрайлик”, деб қатъий илтимос қилишарди.

Бундан ташқари, Совет Иттифоқи сиёсий соҳада парчаланганини бошлаганини билиб турардим.

Ичимда бир ҳис: “Бор, яқинда ўзгаришлар бўлади”, деярди.

Ниҳоят, ичимдаги ҳисга, яқинларимнинг илтимосларига ва энг асосийси, Совет Иттифоқидаги юмшаш ҳолатини ҳисобга олиб, сафарга кетишга қарор қилдим.

Юртга кетишимни эшитган дўстларим: “Ҳожи Оғабей, мамлакатимиз озод бўлганда бораман дердингиз-ку”, деб кинояли сўзлар айтдилар. Уларга ичимдаги ҳисни англата олмасдим.

1991 йилнинг 16 августос (август) санасида отаюртимга кетиш учун ҳозирлик кўра бошладим ва шу кун оқшомда йўлга чиқдим. Ватанимдаги қариндошларга ҳеч бир хабар бермай, катта тошйўлда олдин Трабзонга, ундан Гуржистонга (Грузия) етиб бордим. Бир неча кун бу ерда қолгач, Озарбойжонга йўл олдим. Бу ердаги қардошлар Туркиядан келганимни ва ўзбеклигимни билиб, илиқ бир яқинлик кўрсатдилар. Боку-

да икки кун қолгач, Тошкентга учдим, киндик қоним тўкилган тупроққа оёқ қўйганимдаги туйғуларимни англантишнинг иложи йўқ, уни яшаш, бошдан кечириш керак.

Кўнглимдан кечаётган туйғуларни сўз билан ифодалаб бўлма-сди. Бироқ ватанимда ҳалиям қизил байроқлар ҳилпираб турганини кўриш ғуруримга тегар ва исёнкор юрагимни оловлантирарди.

Тошкентда бундан 61 йил олдин кезган ерларимга бориб, эски хотираларимни янгиладим. Қишлоқ хўжалиги билим юртидаги поччам Акбар Умаровни эсга олиб, руҳига фотиҳа ўқидим. Тезроқ туғилган шаҳрим Марғилонга кетишга ошиқардим.

Ниҳоят, Тошкентда уч кун қолгандан сўнг Марғилонга кетиш ҳаракатига тушдим. Поезд ва автобус узоқ вақт йўл юришини ўйлаб, Тошкентнинг Қўйлиқ мавзесига бордим, такси ёллаб тўғри Марғилонга қараб йўлга тушдим.

Тошкентни Фарғона водийсидан айирган юксак тоғлардан (Қамчиқ довонидан) ошиб, Қўқон шаҳрига уч соатда келдик. Бу ердаги Қўқон хонининг тарихий саройини (ўрдасини) қисқа вақтда айланиб чиқдим. Таксист яна икки соатлик масофа борлигини айтгач, дарҳол йўлга отландик.

Марғилонга кетарканмиз, шопир йўллардаги қишлоқларни бир-бир таништириб борарди, мен ҳам болалигимда бу ерлардан ўтганимни айтиб кетардим. Пахта далаларидан ўтиб, пешиндан кейин соат 17.00 га яқин Марғилон уйлари кўрина бошлади. 61 йиллик ҳасрат аста-секин ариётганди. Марғилонимга қовушмоқдэ эдим.

Шопир машинани шаҳар марказига олиб бориб тўхтатганида юрагим ҳам, вақт ҳам тўхтагандай бўлди. Бу ерда қанча вақт қолдим, билмайман.

Шопир қаерга ва кимникига кетишимизни сўраганида: “Қардошим, бироз кут, сенга олдин қаердан келаётганимни айтмагандим. Туркиядан келяпман, 61 йил олдин ватанимни тарк этишга мажбур бўлгандим, сал-пал нафас ростлаб, ўзимга келайин”, дедим. Кўзларимдан ёшлар қуйила бошлади.

Машина атрофини одамлар ўраб олди. “Ораларингда Бўйрабозор маҳалласини биладиганлар борми? У ерга қандай борилади?” деб сўрадим.

Таксист кекса бир киши таърифлаб берган ерга слиб борди ва бир чойхонанинг тўғрисида машинасини тўхтатди.

Мен машинадан тушиб чойхонадагиларга салом бердим.

Туркиядан келганим, қариндошларимни қидираётганимни айтдим. Чойхонадагилар кимни излаётганимни сўрадилар.

Мен Абдулкундузнинг ўғли Хусайнжон ёки Абдулазизни қидираётганимни айтдим.

Чойхонадаги бир ёш йигит ўрнидан туриб, чақмоқ тезлигида ташқарига чиқиб бир кўча бўйлаб учиб кетди. Мен ҳам унинг ортидан эргашдим, лекин қайси уйга кирганини кўролмаганим учун кута бошладим. Бир ҳовлидан йиғи-сиғи товуши ва севинчли бақир-чақирлар эшитилди. Ўша тарафга юра бошлаганим заҳоти 61 йил олдин айрилишга мажбур бўлганим амакимнинг қизи Қумрихон ва Абдулкундузнинг ўғиллари келиб бўйнимга осилдилар. Хаяжондан бир сўз айтолмасдик. Орадан беш, ўн дақиқа ўтгач, дарвозадан ичкари кириб сўриларга ўтирдик. Навбатма-навбат қариндошларимнинг болалари билан танишишни бошладим.

Ўша кеча тонгга қадар ухлай олмадим. Эски хотираларим кино тасмаси каби кўз олдимдан бир-бир ўтди.

Эртаси кун Марғилоннинг Бўстон қишлоғига бориб туғилган уйим, ўзим ўқиган мадрасани зиёрат этдим. Ота-онамнинг қабрларини изладим, бироқ қабртошлар совет йўсинида қўйилгани сабабли уларни топа олмадим. Куръони карим тиловат қилиб, уларнинг руҳига бағишладим.

Кейин аёлимнинг қишлоғи Октепага бориб, унинг яқинларидан Қўчқорбой ва фарзандларини кўриб қайтдим.

Марғилонда жонга яқин қариндошларим борлигидан жуда севиндим.

Бу ердаги ақраболарим Хусайнжон, Нишонбой, Файзи Ваҳоб, Абдулазиз, Мухторжон ва бошқаларни бир-бир зиёрат этдим. Ўн тўртинчи кун кечаси Хусайнжон хаяжон билан ёнимга келиб: “Бобо, Президентимиз телевизорда жуда зарур бир мавзуда гапиряпти”, деб телевизорнинг олдида боришимни илтимос қилди.

Телевизор ёнига ўтириб Президентнинг нутқини эшита бошладим.

80 йилдан буён қанча-қанча зўрликларни ва азиятларни чекиб, чидам билан кутганим бу муқаддас сўзни Ўзбекистон давлат раҳбарининг залворли товуши ва равон нутқида эшитдим.

У тарихий нутқида шуларни сўзларди:

“Бундан кейин Ўзбекистон мустақилдир. Бугундан эътиборан ҳеч бир давлатнинг ҳимоясига муҳтож эмасмиз. Ўзбек халқини мустақиллик билан қутлайман!”

Бу сўзларни эшитиб кўзларимга ёш келди. Ёнимдаги қариндошларим ҳайрон қолиб нега йиғлаётганимни сўраганларида: “Болалар, бу сўзларни эшитиш учун нималаримни бермасдим, Туркиядан шу ҳиссиёт-орзулар билан бу ерга келдим. “Мустақиллик” сўзини ўз юртимда эшиттиргани учун Аллоҳга беадад шукрлар бўлсин!” дедим.

“Қани, болалар, ташқарига чиқайлик, бошқаларни ҳам мустақиллигимиз билан қутлайлик”, деб қариндошларим билан бирга ташқарига чиққанимда кўчаларда, майдонларда тўпланганлар бир-бирларини қайноқ-қайноқ қучиб, мустақиллигимиз билан табрикламоқда эди.

Биз ҳам уларга қўшилдик.

Аллоҳдан раҳнамога соғлик ва узоқ умр беришини сўрайман.

Ўзбекистондан Туркияга қайтишдан олдин ўзим ўтқазган чинор оғочининг олдида бордим. Япроқларнинг шамолда шитирлашига қулоқ тутдим. Бу сасни эшитиш кишига ҳузур бағишларди. Биз тўкилсак-да, ватанимизда худди мана шу чинорга ўхшаш янги дарахтлар, янги ҳаётлар туғилган эди.

Қари оғочдан бир қаламча олиб ерга суқдик ва дуо ўқидик. Бу ниҳол Ўзбекистон озодлиги куни экилди ва унинг умри Ўзбекистон озодлигидай узун бўлишини тиладик.

* * *

Ўзбекистонда яшаганим бу қутлуғ ва бахтли кун, шундай бахтга эришиб Туркияга қайтаётганим кун ҳаётимнинг унутилмас дамлари эди. Ўзбекистонга қандай ҳаяжон билан келган бўлсәм, шундай ҳаяжон билан қайтдим. Шундай қилиб, ўзимни олдин Тошкент, Истанбул ва кейин Аданада кўрдим.

Аданага қайтганимдан кейин бутун жон дўстларим бир-бир келиб зиёрат этдилар ва: “Ҳожи оғабей, қадаминг қутлуғ келибди, Ўзбекистон мустақил бўлибди”, дедилар.

Бир неча кун ўтгач, қурбонликлар қилиб Аданадаги дўстларимни уйимизга зиёфатга чақирдим. Мустақиллигимизнинг абадий бўлиши учун Куръони карим ўқидик ва Туркистон озодлиги йўлида шаҳид кетган бутун қардошларимиз руҳига бағишладик.

Бутун орзу ва армонларим ушалган эди.

100 йилга яқин кечган ҳаётимнинг қисқача мазмуни шулардан иборат.

ИЛОВАЛАР

Ойча Дениз Кўчар

Олима Кўчар

Ўзбекистоннинг Марғилон шаҳрига яқин Оқтепа қишлоғидан бўлган Турсунбой ҳофиз ва Холниса хонимнинг ёлғиз қизи Олима хоним, тахминан, 1920 йили шу қишлоқда туғилди. Кичик ёшида онасидан айрилди, момоси Бозоржамбилнинг қўлида вояга етди. Ёшлиги эркалик ва шўхликлар билан кечди. Дарахтларга тирмашиб чиқиб, шохдан шохга ирғишлаши сабаб момоси ва яқинлари унга Олмәхон номини бердилар. У бу от билан умрининг сўнгига қадар эсланди.

Олти қиз, уч ўғил соҳиби бўлган Олима хоним ҳар турли қийинчиликларга қарамай, турмуш ўртоғи билан бирга болаларини оқ ювиб-оқ тараш учун ҳаракат қилди.

Олима хоним узоқ давом этган хасталик сабаб, бунинг устига, посбони Абдулҳамид Кўчардан айрилгач (2008 йил 8 октябр), чуқур қайғуга ботди ва яримжон бўлиб қолди. Бир йилга яқин қийнаган хасталикдан сўнг 2010 йилнинг 2 феврал сешанба куни оқшом соат 20.15 да Мерсинда Ҳақ раҳматига қовушти.

2010 йил 3 феврал чоршанба куни Мерсин Акбелин шаҳар мазорига севгили умр йўлдоши Абдулҳамид Кўчарнинг ёнига қўйилди.

Олима Кўчарнинг қисқача шажараси

Ўзбекистоннинг Марғилон шаҳрига туташ Оқтепа қишлоғидан, ота-боболари юзлар уруғидан.

Бобоси Ҳожи Кенжа (Туғилиши: Оқтепа-Марғилон. Ўлими: Оқтепа-Марғилон).

Момоси Бозоржамбил (Туғилиши: Оқтепа-Марғилон. Ўлими: Карачи-Покистон).

Отаси Турсунбой (Туғилиши: Оқтепа-Марғилон. Ўлими: Кобул-Афғонистон).

Онаси Холниса (Туғилиши: Оқтепа-Марғилон. Ўлими: Оқтепа-Марғилон).

Турсунбой-Холниса фарзанди

Олима Кўчар

Туғилиши: Оқтепа-Марғилон-Ўзбекистон .../.../1920.

Ўлими: Мерсин-Туркия

02/02/2010.

Олима хонимнинг қариндошларидан Кўчқорбой ва авлодлари Марғилоннинг Оқтепа қишлоғида яшамоқда.

(Амакиси Турсунбой ҳофиз Маккада вафот этди.)

Менинг тилло момом

Умр бўйи кўп изтироб чекканига қарамай, ҳаётни жуда севар ва ҳар нафасда Аллоҳга шуқр этарди. Лекин охириги пайтларда ҳамма нарса аксига ола бошлади.

Момом Олмаҳон яна узоқ умр кўриб, менга эртақлар айтишини эшитиш насиб қилмади.

Бу қандай адолат, билолмадим. Бунинг нимаси одиллик?

Фақат орадан хийла фурсат ўтгач, улуғ бир ҳақиқатни англай бошладим. Агар ҳаётда сени тутиб турадиган бир умидинг бўлса, ҳеч нарса муаммога айланмайди.

Момомнинг болалари, неваралари бор. Энг муҳими эса севимли бир умр йўлдоши бор эди. Бобом...

Нақадар кучли бу севги! Мурғак болалик пайтларидан камол топган бу муҳаббат. Бутун қийинчиликларни биргаликда енгиб ўтган, севгига тўла бир ҳаёт.

Бобом вафот этгач, момом ўзини тутиб турган буюк бир умиддан айрилди. Унга энди ҳеч бир нарса завқ бермасди.

Марғилондан бошланган буюк севги уни тоғу тош ва денгизлардан ошириб Аданага келтирган эди.

Фақат ҳаётнинг азалий ва абадий шафқатсиз қонуни қачон, қай шаклда қарор топиши номаълум эди.

Сўнги манзил Мерсин экан.

Йиллар, йиллар... Қандай тез ўтди. Яқиндагина қаламимни олиб расмлар чизардингиз, менга олам-олам бахт бахш этардингиз. Икки ойгина олдин журналда чиққан мақоламни сизга ўқиб бериш учун севинч-ла ёнингизга чопгандим.

Яқиндагина бизнинг уйда эдингиз, бирга ачомлашиб ётардик.

Ҳаёт бизга қачон, қаерда, нима олиб келишини билмасдик.

2009 йил 26 март,
пайшанба / Адана

Момом касалхонада

Кеча момомни кўрдим.

Момик қўлларини авайлаб сиқдим.

Момом худди ухлаётгандай эди, фақат кўзларини очолмас, қўлларимни сиқолмасди.

Қаттиқ уйқуга кетганди.

Бизни эшитолмасди.

Аmmo юзларининг ранги ўзгармаганди.

Жонажон момомнинг қўлларини узок вақт кўйиб юбормадим.

Оёқларини кучишни, иссиқ бағрига кириб ором олишни жуда истардим. Фақат бунинг иложи йўқ эди. Нега дейсизми? Момом қаттиқ тиббий назоратда эди.

2009 йил 27 март – Мерсин

Икки она юраги

Хар турли қайғу ва аламларга қарамай ҳаёт давом этаверади. Ҳатто яхшилар ҳам ҳаёт азобларидан насибасини олади. Бунга тўсқинлик қилиш учун қўлимиздан ҳеч нарса келмайди. Фақат бу изтиробларнинг адо бўлиши учун дуо қила оламиз, холос.

Икки нафар онам бор, бири момом ва бири туққан онам.

Иккисида ҳам она юраги, эзгулик лиммо-лим.

Иккиси учун парвона – ёлғиз отам.

Момом ҳаётда қолиши учун бир йилга яқин курашганига қарамай, энди товушсиз, сассиз чуқур бир уйқуда ётибди.

Эй буюк Аллоҳим... Бу қайғуни тўхтатадиган бирор чора йўқми?

2009 йил 26 июл

Алвидо, моможоним

Бу сафар ҳар нарса ўзгача ва қайғули.

Кўрганларимиз кутганларимиздан бошқача.

Нималардир қилишга уринарканмиз, ўлим дарвозамизни қоқиб келади.

Ва сўнгги улуғимиз, жонимиз, суюнган тоғимизни индамай умрбод олиб кетади.

Жоним момом абадий уйқунгиз тинч, осуда бўлсин. Сизни ҳеч қачон унутмаймиз.

2010 йил 3 феврал

Соат: 8.30.

“МЕНИНГ НОМУСИМ АНИНГ НОМУСИ ЭДИ”

Ўзбекча нашрига сўнгсўз

Бу китоб бир кам юз йил умр кўрган ҳамюртимиз Абдулҳамид Кўчарнинг хотираларидан ташкил топган. Минг ой умр кўрган инсон жаннати бўлади, дейдилар. Хотира соҳиби минг ойдан сўнг яна икки юзу қирқ бора осмонда чиққан ҳилолга қараб кафтини дуога счади: “Келаси йили, келаси ойда ҳам қавм-қариндошларим, эл-юртим парвардигорим паноҳида омон бўлсин!” деб юзига фотиҳа тортади. Оллоҳ суюкли бандасига узоқ умр беради, иймони бутун бандасига узоқ умр беради. Негаки, узоқ яшаган солиҳ банд Оллоҳга шукроналар айтишдан чарчамайди, Биру Борни улуғлашдан чарчамайди. Ҳаёт синовлари чарчатиб қўйса ҳам ширк кетмайди, Яратган Эгамдан тонмайди. Машаққатлар иймон-этиқодни тоблайтиди. Эҳтимол, иймон-этиқод тобланиши учун ҳам ор-номусли зот ҳар хил машаққатларга дучор бўлар. Яна ким билади, дейсиз.

Худо раҳмат қилгур Абдулҳамид Кўчарнинг хотира китобини мутолаа қилиш жараёнида беихтиёр Оллоҳи Карим қудратига тан берасан киши: наҳотки, битта одам минг-минг чиғириқдан ўтиб қаддини тиклайверса, не-не азаматларни янчиб йўқотиб юборган тегирмондан мусофир йигит бутун чиқаверса-я?! Ё қудратингдан, деб ёқангизни ушлайсиз.

Закий ватандошимиз Сирожиддин Аҳмаднинг сўзбошиси билан танишгандаёқ қалбимиз ларзага тушади. Хотира китобининг илк саҳифалари бутун вужудимизни сеҳрлаб олади.

1930 йилда йигирма бир яшар Абдулҳамид онаси билан аммасини ёнига олиб Туркистонни тарк этади. Аммасининг қўлида тўрт яшар боласи ҳам бор эди. Ёши улуғ кишилар биладики, айнан ўша йилда собиқ шўро ҳудудида оммавий равишда қатағон бошланади. Хусусан, Тошкентда Мунаввар қори ва унинг маслакдошлари қамоққа олинади. Пойтахт ҳам Самарқанддан Тошкентга кўчирилади. “Тозалов” барча вилоятларда авж олиб кетади. Марғилонда 1929 йилда ҳадеб арақ ичавериб ғирт пиёниста бўлиб қолган акаси Солихўжа томонидан пичоқлаб ўлдирилган раққоса Нурхоннинг қотилига

қўшиб бегуноҳ диндорлар жавобгарликка тортилади; мадрасалар ёпилади, масжидга қатнайдиغان муслмонлар ошкора таъқиб қилинади. Шаҳар ва қишлоқларда тўғри юриб, тўғри яшашнинг имкони бўлмай қолади. Нима қилмоқ керак?.. Ҳақ йўлида яшашга аҳд қилган Абдулҳамид ҳижратни танлайди. Айнан 1930 йилдан эътиборан деҳқончилик илмини яхши билладиган водий аҳолиси турли-туман баҳоналар билан Тожикистонга оммавий равишда “кўчирма-сурғун” қилинади: биров “диндор” деб айбланади, яна биров “муштумзўр” дейилади ва ҳоказо. Ҳозир Тожикистонда “фарғоначи” деган алоҳида қавм пайдо бўлган; улар ўша долғали йилларда ўз юртларидан бадарға қилинган водий аҳолисидан тарқалган авлод ҳисобланади. Исломий аҳком асосида яшаб бўлмай қолган юртдан бош олиб чиқиб кетган инсон билан “гостербайтер” (мардикор) ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Ҳозирги ёшлар ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида муҳожирликка кетган кишиларни ҳам “гостербайтер” деб ўйлаши мумкин. Аслида, ундай эмас. Ҳижрат – ҳазрат пайғамбаримизнинг суннатидир. Зулм ҳаддан ошиб кетса, кофирлар сиёсий ҳукмронлигини қатъиян ўрнатса, ноилож ҳижрат қилинади. Беҳуда нобуд бўлмаслик чораси кўриладики, Расули акрам ҳам Маккаи мукаррамадан Мадинаи мунавварага кўчадилар. Айнан пайғамбаримиз кўчган пайтдан эътиборан ҳижрий сана бошланади (милодий 622 йилга тўғри келади).

Китобда Абдулҳамид нима учун ҳижрат қилганини атрафлича баён қилган. У муҳтарама онасини, аммасини ҳам исломий юртларга олиб чиқиб кетади. Илгари чет элга чиқиб кўрмаган йигит муҳожирлар ҳаёти ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмас эди. Таваккалчининг ишини Ўзи ўнглайди: боя айтилганидек, ўша пайтларда водий аҳолиси оммавий равишда Тожикистонга кўчирилади; улар чорвадорларга деҳқончилик сирларини ўргатади, шўро иттифоқи “пахта мустақиллигига эришиш учун” социалистик мусобақани авж олдириб юборади. Абдулҳамид ҳам “мусобақадорлар” сафига қўшилиб Тожикистонга етиб боради, сўнг жануб томон йўл олади – Афғонистон чегараси яқинида – Саройкамарда бир йил яшайди.

Биз ҳозир китоб мундарижасини айрим эзмантанқидчиларга ўхшаб бир бошдан гапириб ўтирмаймиз. Фақат комил ишонч билан бир нарсани алоҳида таъкидлаймизки, бу китоб асосида вақти-соати келиб кўп қисмли бадиий филм яратилса, нур устига нур бўларди.

Абдулҳамиднинг салкам саксон йиллик ҳаёти чет элларда кечади. Дастлабки йигирма-йигирма беш йил давомида Афғонистон ва Арабистонда яшайди. Сўнгра Туркияга бориб муқим ўрнашади. Бу орада мунис онасидан жудо бўлади, янги дўст-ёрлар орттиради; Кобулда буюк мужоҳид бобомиз Шермуҳаммадбек ва унинг оташқалб укаси Нурмуҳаммадбек билан учрашади – улар умрларининг охиригача бир-бирларига содиқ бўлиб қолади. Шермуҳаммадбекнинг илк хотираларини Абдулҳамид қоғозга туширади ва вақтли матбуотда чоп эттиради.

У асли марғилонлик бўлган Олима (Олмаҳон) исмли қизга уйланади. Бирин-кетин ўғил-қизлари дунёга келади. Ували-жували бўлади. Фарзандлар тўғрисида китобда етарли маълумот бор. Биз ҳозир ушбу китобни отаси оғзидан ёзиб олиб нашр эттирган отаўғил Чиғатой Кўчар тўғрисида қисқача тўхталиб ўтмоқчимиз. Чиғатой Кўчар 1946 йилда Хуросонда туғилган; 1952 йилда ота-онаси билан Туркияга кўчиб бориб, Адана шаҳрида муқим яшай бошлайди. Ўрта мактабни тамомлаб, Истанбул университетининг Иктисод бўлимини (1971 й.) ва Адабиёт бўлимини (1976 й.) тамомлайди. Олмониянинг Мюнхен шаҳрида “Озодлик Радиоси”нинг ўзбекча бўлимида йигирма бир йил хизмат қилади. “Туркистонга тегишли мақолалар” китоби учун 1994 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси томонидан таъсис этилган Маҳмуд Кошғарий халқаро мукофотиغا сазовор бўлган. Бундан ташқари, “Чуқурованинг озод этилиши курашида қатнашган туркистонликлар”, “Отаюртдан онаюртга келган туркистонликлар” каби китоблари ҳам чоп этилган.

Чиғатой Кўчар 2008 йилда Ўзбекистонга бола-чақалари (айтмоқчи, у кишининг рафиқаси Севги хоним ҳам асли андижонлик бўлган хонадон фарзанди экан; уларнинг Ёрқиной ва Ойча исмли икки қизи бор) билан ташриф бую-

риб Фарғонада. Тошкентда, Самарқандда бир ой истиқомат қилди.

Отаюрт зиёрати чоғида Чифатой Кўчар: “Ростини айтсам, муҳожирликда яшаган ўзбекларга осон бўлмаган. Отам ўз бошидан кечирган воқеаларни гапириб берса, аъзои баданимдан совуқ тер чиқиб кетарди. Лекин шўро тузумида яшаган ўзбекларга ҳам осон бўлмаган; бу ерда эътиқод эркинлиги, виждон эркинлиги таъқиқланган, аммо сизлар динни сақлаб қолгансиз, урф-одатимизни ва тилимизни сақлаб қолгансиз. Шунинг учун ҳам биз – муҳожирликда яшаган ўзбеклар сизларга таъзим қилишимиз керак”, деган эди тўлқинланиб.

Биз китоб мазмунини баён этишдан ўзимизни тийиб турган бўлсак-да, лекин битта муҳим воқеани эслатиб ўтмасак бўлмас. Гап шундаки, Абдулҳамид Кўчар 61 йилдан сўнг – 1991 йилнинг август ойида Ўзбекистонга келади. Марғилонга бориб қариндош-уруғларини излаб топади. Ўтган-кетганларнинг мазорларини зиёрат қилади. Бир ой чамаси давом этган сафар охирида қолади. Бир куни Марғилондаги қариндошлари хонадонидида меҳмон бўлади. Оқшом чоғи гурунг қизийди, хангомалар бир-бирига уланиб кетади. Меҳмонхонага ноҳос битта жиян югуриб кириб: “Тоға, ўзр, ҳозир мен сизларга телевизорни қўйиб бераман – Президентимиз муҳим бир масала тўғрисида жон кўйдириб гапиряпти”, деб телевизорни ёқади. Дарҳақиқат, Президент депутатлар қаршисида тўлқинланиб гапирарди; у ўз нутқининг авж нуқтасида: “Ўзбекистон мустақиллигини эълон қиламан!” дейди. Залда ўтирган депутатлар ҳайратдан қотиб қолади, ҳеч кимдан сас-садо чиқмайди: “Нега жим ўтирибсизлар? Нега қарсак чалмайсизлар?!” деб Президент қайта-қайта муурожаат этганидан кейингина гулдурос қарсак янграйди.

Абдулҳамид Кўчар Президент томонидан Ўзбекистон мустақиллиги эълон қилинганини тўғридан-тўғри кўрсатув намоиш этаётган телевизор орқали кўриб ўтириб, кўзларидан юм-юм ёшлар оқаётганини ўзи ҳам сезмай қолади. Меҳмонхонада ўтирган қавм-қариндошлар бир-бирларини қучоклаб унутилмас воқеа билан муборакбод этадилар. Кўзлардан шашқатор қувонч ёшлари оқади.

Бу нима? Тасодифми ёки қонуният содир бўладими? Гўё Ўзбекистон Президенти 61 йилдан буён ғурбатда яшаган ватандоши учун буюк мукофот ҳадя этгандек бўлади. Ўша мукофот рамзи сифатида ҳозир ҳам Абдулхамид Кўчар хонадонидан Ўзбекистон байроғи тўрда сақланади.

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги, биринчи навбатда, номуснинг тикланишидир. Агар йигирма бир яшар Абдулхамид номусини сақлаб қолиш учун 1930 йилда Туркистондан чиқиб кетган бўлса, орадан 61 йил ўтгач зйнан Марғилонда миллат номусининг тикланишига шахсан гувоҳ бўлади.

Сирасини айтганда, йигирма-йигирма беш яшар йигитларда номус кучли бўлса керак. Заҳириддин Бобур ҳам йигирма уч яшар чоғида подшо Бадиуззамон билан номус талашади.

“Бобурнома”дан кўчирма:

“Бадиуззамон мирзонининг девонхона уйига етдик. Муқаррар андоқ эдиким, мен уйдин киргач юкунгаймен. Бадиуззамон мирзо қўпуб араққа келгай, доғи кўрушулгай. Мен уйдин киргач бир юкундим, доғи бедаранг мутаважжих бўлдум. Бадиуззамон мирзо оҳистароқ қўпуб, сустроқ юруди. Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва менинг номусим анинг номуси эди. Белбоғимдан бир тортти, воқиф бўлдум. Таанни била юруб, муқаррар бўлғон ерда кўрушилди...”

Тўққиз юз ўн иккинчи (1506 – 1507) йил воқеалари темурийзодалар учун жиддий синовдан бошланади. Улар умумий душман Шайбоқхонга қарши кураш арафасида ягона қўмондон байроғи остида бирлашмоғи шарт эди. Афсуски, энг ёши улуғ темурий бўлмиш Бадиуззамон бош қўмондон вазифасини уддалай олмайди. Бобур мирзо номусли йигитлари билан Ҳиротдан чиқиб Кобул томон йўл олади – у келажакда уч юз йил ҳукм сурадиган буюк бир салтанатга асос солади. Салтанат пойдевори номус устига қурилади, номус эса салтанатни уч юз йил давомида бемалол кўтариб туради. Номус бой берилган заҳоти салтанат ҳам қулаб тушади.

“Қулликдан ҳурликка” китоби, бизнинг назаримизда, номусномага ўхшайди. У номус тўғрисидаги китоб: 1930 йилда хижратга кетиб, 1991 йилда отаюртга ИСТИҚЛОЛ қиёфасида

қайтиб келган отахоннинг иккинчи (норасмий) исми шарифи Номус эмасмикан? У сизнинг номусингиз, менинг номусим – бизнинг номусимиз эмасмикан, биродар?!

Номусимизни асрайлик. Номусни бой берган миллат ўзини ҳам, ўзлигини ҳам бой беради.

Набижон БОҚИЙ

МУНДАРИЖА

“Хўб ажойиб замонае...”	4
Набирадан бобога – 1	7
Набирадан бобога – 2	8
Узилган япроқ	9
Туркистонда коммунистик режим ҳукмронлиги	10
Туркистоннинг парчаланиши	14
Тошкент сафари ва Марғилонга қайтиш	15
Зулм ва қашшоқлик	20
Тожикистон йўлида	27
Хуррият сари оққан дарё	31
Саройкамардаги оғир кунлар	35
Дарёда оққан умидлар	42
Афғонистондаги қийинчиликлар	45
Хонобод харобот ўлмиш	52
Хачир устидаги йўлчилик	55
Мозори Шарифда миллий ташкилот	58
Кобулдаги уюшмалар	62
Кобулдаги гуруҳлар	67
Бухоро амирининг бирдамликка чақириши	73
Оила қуришим ва Боғлондаги ҳаётим	76
“Туркистон мужоҳидлари қўмитаси” ва иккинчи жаҳон уруши	77
Туркистон мужоҳидлари зиндонда	82
Афғонистондан чиқиш	83
Маккадаги ҳаётим	89
Фаластинга ёрдам кампанияси	92
Туркистон ташкилотларига ёрдам	95
Онаюрт Туркия йўлида	97
Туркияга етишиш севинчи	103
Аданадаги жамият ҳаракатлари	105
Ота билан ёзишмалар ва Адана саёҳати	109

Отанинг қисқача таржимаи ҳоли.....	111
Болаларимнинг ўқиши.....	112
61 йилдан сўнг отаюртда.....	113
Иловалар.....	117
“Менинг номусим анинг номуси эди”.....	120

Бадиий-публицистик нашр

Абдулҳамид КҶЧАР

ҚУЛЛИКДАН ҲУРЛИККА ESARETTEN HÜRRIYETE

Муҳаррир:

Раъно Муллаҳўжаева

Техник муҳаррир:

Давлат Ҳалимбетов

Мусаҳҳиш:

Гулноза Ортиқова

Бадиий муҳаррир:

Василий Бурцев

“Muharrir nashriyoti”

Лицензия: АІ № 309. 2017 йил 22 июн.

Теришга 2019 йил 15 апрелда берилди.

Босишга 2019 йил 30 апрелда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 1/16 «Virtec Times» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.

8 шарт. б.т. 7,44 ҳисоб нашр. таб.

Адади 100 нусха. 47-сон буюртма.

“Муҳаррир нашриёти” матбаа бўлимида чоп этилди.
100011, Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани, 20^А-мавзеи,
Сўғалли ота кўчаси, 5-уй. E-mail: muharrir@list.ru